

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

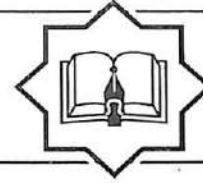

№ 4
2001

Müstəqilliyimiz əbədidir, dönməzdir.
Heydər ƏLİYEV

**AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 4 (190) oktyabr-dekabr 2001-ci il 1954-cü ildən çıxır

Bu on ildə bizim ən böyük nailiyyətlərimizdən biri Azərbaycanın dövlət dilinin, ana dilinin hakim olmasıdır. Vaxt var idi Azərbaycanda Azərbaycan dilində danışanlar az idi. Hələ bəziləri indiyə qədər də öz ana dilini, Azərbaycan dilini yaxşı öyrənə bilməyiblər. Nə üçün? Çünki biz SSRİ-nin tərkibində idik. Ümumi bir dil var idi, dövlətin dili.

Yadımdadır, *1978-ci ildə biz Azərbaycanın Konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması haqqında maddə daxil edəndə, Moskvadan bizim başımıza nə qədər oyunlar açıldı, nə qədər təzyiqlər göstərildi. Ancaq biz bu təzyiqlərə dözdük.* Hələ 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada, bir çox başqa respublikalardan fərqli olaraq, Azərbaycan dili haqqında maddə yazdıq və Azərbaycan dövlət dilinin Azərbaycan dili olduğunu orada göstərdik. Amma bu da bizdə Azərbaycan dilinin hakim olmasını təmin edə bilmədi. Çünki biz böyük bir dövlətin içində idik. Bütün işlər o dildə keçirilirdi.

Amma indi biz Azərbaycan dilini, bizim ana dilimizi, millətimizin dilini hakim dil etmişik və bütün dünyaya nümayiş etdiririk ki, dünyada Azərbaycan xalqı var, Azərbaycan milləti var, Azərbaycan mədəniyyəti var və bu xalqın doğma ana dili, dövlət dili Azərbaycan dili vardır.

(Azərbaycan Respublikasının prezidenti
Heydər ƏLİYEVİN müstəqilliyimizin onuncu
ildönümünə həsr olunmuş mərasimdə nitqindən).

AZƏRBAYCAN ƏLİFBASI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ GÜNÜNÜN TƏSİS EDİLMƏSİ HAQQINDA

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI PREZİDENTİNİN FƏRMANI

Qədim və zəngin mədəniyyətə malik olan Azərbaycan xalqı dünya sivilizasiyasına bir çox dəyərli töhfələr vermişdir. Onların ilk nümunələri bəşər tarixinin böyük kəşfi olan yazı vasitəsilə Qobustan və Gəmiqaya təsvirləri, həmçinin epigrafik abidələr şəklində daşların yaddaşına həkk olunaraq günümüzədək yaşamışdır. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu qiymətli əsərləri yaradarkən Azərbaycan xalqı müxtəlif əlifbalardan istifadə etmişdir.

İslamın qəbuluna qədər olan dövrün yazıları ilə yaradılan bu qiymətli xəzinənin böyük bir qismi məhv edilmiş, zaman keçdikcə həmin abidələrin qələmə alındığı yazı şəkilləri unudulmuş və ya ərəb qrafikasına keçirilmişdir. İslamın yayıldığı dövrlərdən isə xalqımız ərəb əlifbasından istifadə yolu ilə min ildən artıq bir zaman ərzində tariximizin ən yeni mərhələsinədək zəngin mədəni irs yaratmışdır. Ərəb əlifbası yüz illər boyu geniş məkanda Müsəlman Şərqi xalqlarının ümumi yazı siste-

mi kimi formalaşmışdır. Böyük Azərbaycan ədipləri, alimləri, mütəfəkkirləri islam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb inkişaf etməsində mühüm rol oynayaraq bəşər sivilizasiyasını zənginləşdirmişlər. Lakin əsrlərlə müxtəlif xalqların mədəni əlaqəsinə xidmət edən ərəb qrafikasının dilimizin səs sistemini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilməməsi, onun quruluşu və xarakteri haqqında tam aydın təsəvvür yaratmaması XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Mirzə Fətəli Axundov başda olmaqla dövrün mütərəqqi maaarifçi ziyalılarını əlifba islahatı problemi üzərində düşünməyə vadar etmişdir. Bu, Azərbaycan xalqının həmin dövrdə yaşadığı tarixi şəraitdən doğan zərurət idi. Öz qaynağını Avropadan alan yeni dövrün maarifçilik hərəkatı Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmiş və bu da yeni mədəniyyət tipinə uyğun müasir əlifbaya olan ehtiyacı aktuallaşdırmışdır. XX əsrin əvvəllərində cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin

gedişi təməl mövcud əlifbanı daha münasibi ilə əvəz etmək ideyasını meydana atmışdır.

1922-ci ildə Azərbaycan hökumətinin qərarı əsasında yeni əlifba komitəsinin yaradılması, həmin komitəyə Azərbaycan dili üçün latın qrafikalı əlifba tərtibinin tapşırılması yeni qrafikaya keçilməsi yolunda atılmış ilk ciddi addım idi. 1923-cü ildən etibarən latın əsaslı əlifbaya keçmə prosesi sürətləndirildi. 1926-cı ildə keçirilmiş birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayın tövsiyələrinə cavab olaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən etibarən Azərbaycanda kütləvi şəkildə latın qrafikalı əlifba tətbiq edildi. Qısa bir müddət ərzində latın qrafikasının işlədilməsi Azərbaycanda geniş kütlələr arasında savadsızlığın ləğvi üçün olduqca əlverişli zəmin yaratdı. Bütün bu nailiyyətlərə baxmayaraq həmin əlifba 1940-cı il yanvarın 1-dən kiril yazısı əsasında tərtib edilmiş yeni qrafikalı əlifba ilə əvəz olundu. Yarım əsrdən çox bir müddət ərzində kiril qrafikası ilə Azərbaycan elmi və mədəniyyətinin qiymətli nümunələri yaradıldı. Lakin kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğun gəlməməsi Azərbaycan ziyalıları bu

əlifbanın təkmilləşdirilməsi yolunda mütəmadi iş aparmağa sövq etdi. Təcrübə göstərdi ki, kiril qrafikasının dilimizin səs quruluşuna uyğunlaşdırılması yolunda nə qədər cəhd göstərilərsə də optimal variantın əldə edilməsi mümkün deyildir, bu da onun nə vaxtsa dəyişdiriləcəyi ehtimalını gücləndirdi.

Müstəqilliyimizin qazanılmasından sonra yaranmış tarixi şərait xalqımızın dünya xalqlarının ümumi yazı sistemə qoşulması üçün yeni perspektivlər açdı və latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpasını zəruri etdi. Bu isə müvafiq qanun qəbul olunması ilə nəticələndi.

On ilə yaxın bir müddətdə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçidin ölkəmizdə 2001-ci il avqust ayında bütövlükdə təmin edildiyini və yeni əlifbadan istifadənin müstəqil Azərbaycan Respublikasının ictimai-siyasi həyatında, yazı mədəniyyətimizin tarixində mühüm hadisə olduğunu nəzərə alaraq qərara alıram:

1. Hər il avqust ayının 1-i Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili günü kimi qeyd edilsin.

2. Bu fərman dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Heydər ƏLİYEV,

Azərbaycan Respublikasının prezidenti,

Bakı şəhəri, 9 avqust 2001-ci il.

DİLİMİZİN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏRİ DAİM DİQQƏT MƏRKƏZİNDƏ SAXLAMALIYIQ

Müsaibimiz APU-nun filologiya fakültəsinin dekanı,
professor Həsən BALIYEVDIR

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" məlum fərmanında doğma dilin orta və ali məktəblərdə tədrisi vəziyyətinə də toxunulur, bununla əlaqədar təhsil işçilərinin qarşısında məsul və şərəfli vəzifələr qoyulur. Fərman ali məktəblərdə necə qarşılıb, dil tədrisinin keyfiyyətini köklü şəkildə yaxşılaşdırmaq üçün nə kimi tədbirlər görülür, latın qrafikalı əlifbaya keçid orta və ali məktəblərdə hansı problemləri yaratmışdır?

Prezident fərmanı ilə əlaqədar bu və ya digər suallara cavab almaq üçün jurnalımızın şöbə redaktoru, pedaqoji elmlər namizədi Akif MƏMMƏDOV Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin filologiya fakültəsinin dekanı, professor Həsən BALIYEVƏ müraciət etmişdir.

A.Məmmədov: *Məlumdur ki, 18 iyun 2001-ci il tarixdə ölkə prezidenti Heydər Əliyev "Azərbaycan dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" fərman vermişdir. Bu önəmli sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi nəzərdən keçirilir və bu günü "dərindən fikirləri ən incə çalarlarına" deyərək aydın bir şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dil kimi qiymətləndirilir. Sizcə, "Azərbaycan dili dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu" halda, bu fərmanın verilməsi hansı tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir?*

H.Balıyev: Bəli, prezidentimiz haqlıdır: bu dil "dərindən fikirləri ən incə çalarlarınadək ol-

duqca aydın şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dil"dir. Məhz buna görə də "Azərbaycan dili dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri"dir. Heydər Əliyev Azərbaycan dilini həm bütün incəliklərinə qədər bilir, həm də özünün dərin məntiqi tərəkürünün bəhrəsini dünyanın ən məşhur nətiqləri kimi ifadə etməyi bacarır. O, tam mənası ilə duyur ki, müvafiq bacarığı olan şəxs ən incə hissələrini belə Azərbaycan dilində asanlıqla ifadə edə bilər. Hələ 5-6 əsr bundan əvvəl türk dünyasının böyük söz ustası Məhəmməd Füzuli özündən əvvəl yaşamış dahi sənətkarlarımızdan fərqli olaraq, sənət incilərini Azərbaycan dilində ya-

ratmağa təşəbbüs göstərəkən "Məndə tövfiq olsa, bu düşvari asan eylərəm" demiş və Azərbaycan dilinin incə lirika dili olduğunu sübut etmişdir.

Mənə belə gəlir ki, Azərbaycan dili təkcə incə hissələri deyil, satirik-yumoristik fikirləri də ifadə etmək qüdrətinə malikdir; dünyanın ən məşhur satiriki olan M.Ə.Sabir də Azərbaycan xalqına məxsusdur. Hazırda ədəbi dilimizin bütün üslubları lazımı inkişaf səviyyəsinə çatmışdır.

İndi isə Sizin sualınıza qayıdaq: "Fərmanın verilməsi hansı zərurətdən doğub?" Bu, ilk növbədə bugünkü ziyalılarımızın bəzilərinin öz zəngin, kamil dilinə laqeyd yanaşmalarından, qəbul edilən qanunlara laqeyd münasibətlərindən irəli gəlir. Hələ 8 il bundan əvvəl Azərbaycanın ali qanunvericilik orqanı sayılan Milli Məclis latın qrafikalı əlifbaya keçmək barədə qanun qəbul etmişdir. Mənə belə gəlir, kimliyindən asılı olmayaraq, iqtidarın qəbul etdiyi qanunlara, qərar və göstərişlərə bütün Azərbaycan vətəndaşları hörmət və ehtiramla yanaşmalıdır. Qəbul ediləndə bütün qanun və göstərişlərə etiraz bildirmək olar. Lakin qəbul edildikdən sonra qanun və ya qərarı müzakirə etmək, ona etiraz etmək yox, onu yerinə yetirmək lazımdır. Ziyahılar bu məsələdə ön planda getməlidir.

Buyurub baxa bilərsiniz: qanun qəbul edilən il mən həm rəhbərlik etdiyim kafedraya məxsus olan, həm də öz şəxsi yazı makinamı latın qrafikasına çevirtmişəm. Hələ 1996-cı ildə çap etdirdiyim "Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası" dərsliyini, habelə 1997-ci ildə

çap etdirdiyim "Ana dilinin tədrisi metodikası" adlı dərs vəsaitimi, 1998-ci ildə "Şəxsiyyət" adlanan ilk publisistik kitabımı latın qrafikalı əlifba ilə çap etdirmişəm. Ümumiyyətlə, 1995-ci ildən sonra bütün kitablarım latın qrafikalı əlifba ilə çap olunmuşdur.

A.Məmmədov: *Həsən müəllim, bu çox yaxşıdır ki, Siz şəxsi nümunə göstərmisiniz...*

H.Balıyev: Çox təəssüf ki, dekan olduğum dövrdə təkidli tələblərimə baxmayaraq, müəllimlərimizin, demək olar ki, hamısı jurnalları kiril əlifbası ilə yazmışdır. Bu ilin avqust ayınadək bu böyük pedaqoji universitetdə mənim kafedramdakı yazı makinam latın qrafikalı yeganə makina olmuşdur. Görünür, ziyalılarımızı ayılmaq üçün belə bir fərman lazım imiş. Mən adi söhbətlərimdə də çox demişəm. Bu xalqın, bu millətin ziyalılarının dilini bilən, onları işlətməyi, düşündürməyi bacaran şəxsiyyət dahi rəhbər Heydər Əliyev cənablarıdır. Bu böyük şəxsiyyət millətimizin, milli-mənəvi dəyərlərimizin, mədəniyyət və incəsənətimizin əbədi qoruyucusu və keşikçisidir.

Mövzu ilə dolayı bağlı olsa da, bir məsələyə - milli mənəvi dəyərlərimizə münasibət məsələsinə də toxunmaq istəyirəm.

Biz Avropadan çox şeylər götürə bilərik və götürürük də. Lakin nə edəsən ki, bəzi vətəndaşlarımız Avropanın bizim üçün yad olan adət və ənənələrinə daha çox meyillidirlər. Ziyalılarımız isə bu məsələlərdə biganəlik göstərirlər. Ən azı susurlar. Düzü, xeyli hiddətləndiyim üçün

may ayında "Sərbəst düşüncə" qəzetinin 19-cu sayında "Xalqın gözəl adət-ənənələrini "Bərəkəllaha" qurban vermək olmaz" adlı yazı dərc etdirdim. Azı 100 nəfərə qədər ziyalı mənə zəng vurdu, razılığını bildirdi. Lakin bircə pədaqoq belə heç bir yerdə yazı dərc etdirmədi.

Məncə, ziyalılarımızın dilimizə, əlifbamıza laqeyd münasibəti cənab Heydər Əliyevin bu sənədə imza atmasını zəruri etmişdir. Mən bu fərmanı böyük tarixi əhəmiyyətli sənəd hesab edirəm.

A.Məmmədov: *Həsən müəllim, fərmanda tədrislə bağlı ciddi iradlar göstərilir, birmənalı şəkildə deyilir ki: "Ölkəmizin orta və ali məktəblərində Azərbaycan dilinin müasir dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə cavab verən tədrisi işinin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac vardır". Sizcə, necə etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili "dünya standartlarına, milli-mədəni inkişaf tariximizin tələblərinə" uyğun tədris edilsin? Bir metodist alim kimi əvvəlcə orta məktəbdən başlayaq.*

H.Balıyev: Əlbəttə, etiraf etməliyik ki, istər orta, istərsə də ali məktəblərimizdə Azərbaycan dili təlimi günün tələbləri səviyyəsində deyil. Elə buna görə də son zamanlar təlimin keyfiyyətini dünya standartlarına uyğunlaşdırmaq üçün Təhsil Nazirliyi bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Mən kadr keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq uğrunda mübarizəni əsaslı yol hesab edirəm. Dil tədrisini yüksək səviyyəyə qaldırmaq üçün ilk növbədə orta mək-

təblərdə dil dərslərinin təlim keyfiyyətini yüksəltməyə nail olmaq lazımdır. Belə olsa, ali məktəblərə, xüsusilə filologiya fakültələrinə Azərbaycan dilini mükəmməl bilən gənclər qəbul olunur. Ali məktəbdə isə onlara dilimizin əsaslarını bilən, onu tələbələrə var gücü ilə öyrətməyi bacaran müəllimlər dərs deməlidirlər. İstər orta, istərsə də ali məktəblər dilimizə laqeyd münasibət bəsləyənlərdən uzaq olmalıdır. Məsələnin real həlli yolunu burada axtarmaq daha faydalı olardı. Bilən və bildiyini öyrətməyə can atan müəllim istənilən formalarda, istənilən şəraitdə öyrətməyi bacaracaqdır. İstər orta, istərsə ali məktəblərdə təlimin keyfiyyətini yüksəltməyin yeganə real yolu yaxşı müəllim kadrlarının seçilib, pislərin kənarlaşdırılması, seçilmiş yaxşı kadrların maddi və mənəvi təminatıdır. Bu, əlbəttə, çətindir. Lakin həlli mümkün olan məsələdir.

Mən metodist kimi çox yollar təklif edə bilərdim. Lakin bütün bunlar yaxşı kadrız ancaq yararsız yamaq rolunu oynaya bilərlər. Təlimin keyfiyyətini yüksəltmək istəyiriksə, işi dediyimiz bünövrədən başlamalıyıq.

A.Məmmədov: *Fərmanın dördüncü bəndində Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinə orta və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi və Azərbaycan dilində təhsilin keyfiyyətində əsaslı dönüş yaratmaq tapşırılır. Təbii ki, bu tapşırığın müəyyən hissəsinin icrası da Sizin fakültənin üzərinə düşür. Hansı işlər görülür və ya görülməsi nəzərdə tutulur?*

H.Balıyev: Fərman verilən kimi ilk işlərə məhz fakültədən başladıq. Keçən dərs ilinin sonuncu fakültə elmi şurasının iclasında 2001\2002-ci dərs ilinin vəzifələri müəyyənləşdirilərkən verilən tövsiyələr məhz bu fərmanın tələblərindən irəli gələn ilkin vəzifələri yerinə yetirməklə əlaqədardır. Həmin yazılı tövsiyələr və bundan sonra universitet rektorunun 22.06.2001-ci il tarixli 3\138 sayılı əmrinin surəti çoxaldılıb kafedralara çatdırılmışdır. Bu əmrdə filologiya fakültəsinin dekanlığına, Azərbaycan dilinin tədrisi ilə məşğul olan kafedraların müdirlərinə tapşırılır ki, Azərbaycan dilinin tədrisinin keyfiyyətini yüksəldilməsini təmin edən tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirsinlər; kafedra müdirlərinə tapşırılır ki, Azərbaycan bölmələrində bütün fənlərdən mühazirələrin səliss və təmiz Azərbaycan dilində oxunmasını, terminlərin düzgün işlədilməsini təmin etsinlər; rus bölməsində Azərbaycan dilinin tədrisinə diqqəti artırınsınlar; fakültə dekanlarına, şöbə və kafedra müdirlərinə tapşırılır ki, sənədləşmə işlərinin avqustun 1-dən latın qrafikasına keçməsinə hazırlıq işlərini iyulun 25-dək başa çatdırmağı təmin etsinlər; nəşriyyata tapşırılır ki, mətbəədə avqustun 1-dən nəşr olunacaq dərsliklərin, monoqrafiyaların, metodik göstərişlərin, proqramların, tədris vəsaitlərinin yalnız latın qrafikası ilə çap olunması təmin edilsin.

Universitetimizin tarixində ilk dəfə olaraq riyaziyyat-informatika fakültəsi tələbələrinin tədris planına Azərbaycan dili fənni daxil edilmişdir. Bu fənnin tədrisi üçün də artıq proqram çap

olunmuş, dərslik isə nəşr olunmaq üzrədir.

Hazırda Azərbaycan dilinin öyrənilməsinə başqa dildə təhsil alanlar da böyük maraq göstərir. Biz bu sahə üçün yararlı dərs vəsaitlərinin yaradılmasını planlaşdırmışıq. Bizim fakültədə lövhələr, elan və əmrlər hələ fərmandan əvvəl latın qrafikası ilə yazılırdı. İndi isə bütün fakültələrdə bu iş həyata keçirilir və bu sahədə filologiya fakültəsi öncüllər sırasındadır. Bu, belə də olmalıdır. Yeni əlifba ilə işləməkdə çətinlik çəkənlərə kurslar yaratmağı da planlaşdırmaq fikrindəyik. Fakültə nəzdindəki kafedraların hamısında təqvim-tematik planlar, jurnal qeydləri latın qrafikalı əlifba ilə aparılır.

Azərbaycan dili təliminin həm orta, həm də ali məktəblərdə yaxşılaşdırılmasını təmin etməyə kömək edəcək tədbirlər planının hazırlanması Azərbaycan dilçiliyi, Müasir Azərbaycan dili, Azərbaycan dili və onun tədrisi metodikası kafedralarına həvalə edilmişdir. Birinci yarım ildə dil tədrisinin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə elmi-metodik konfrans keçirməyi də zəruri hesab etmişik. Ümumiyyətlə, sağlıq olsa, planlarımız gənişdir.

A.Məmmədov: *Sözsüz ki, Azərbaycan dilini tədris edən mütəxəssislərin, kadrların hazırlanması da vacib məsələlərdən biridir. Bu sahədə yeniliklər varmı? Hansı problemlərlə, çətinliklərlə üzləşirsiniz?*

H.Balıyev: Mən söhbətimizin əvvəlində bu məsələyə qısaca toxundum. Həqiqətən, bu fi-

PİLOT MƏKTƏBLƏRİ: PROQRAMLAR, ŞƏRHLƏR...

Son illər dünyada, o cümlədən respublikamızda cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə edən global dəyişikliklər təhsil, məktəb qarşısında yeni tələb və vəzifələr qoyur. Çünki məktəb həyata hazırlığın əsas pilləsidir. Bu pilləni layiqincə keçən şəxs, ictimai, elmi və digər sahələrdə fəaliyyət göstərməyə hazır olur və həyatda əsl vətəndaş mövqeyi qazana bilir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi bu tələb və vəzifələrin böyüklüyünü və əhəmiyyətini nəzərə alaraq təhsil islahatının həyata keçirilməsi yönündə uğurlu işlər görür. Bazis tədris planlarının, eksperimental pilot məktəblərinin fəaliyyəti və onlar üçün müvafiq proqramların tərtibi islahatın tərkib hissələrindəndir. 2001-ci ilin iyun ayında Təhsil Nazirliyinin elmi-metodik şurası pilot məktəblərində V-VI siniflər üçün Azərbaycan dili və ədəbiyyat proqramlarını təsdiq etmişdir. Həmin proqramların əsas mahiyyətini, onlardakı məzmun və struktur xüsusiyyətləri, ənənəvi proqramlardan fərqli cəhətləri və s. şərh edən yazıları oxuculara təqdim edirik.

AZƏRBAYCAN DİLİ

İnformasiya bolluğu, sosial təsir kanallarının çoxalması, hadisələrin çevik dəyişkənliyi məktəb qarşısında da yeni tələblər qoyur. Demək, müasir şəraitdə təhsil çevik düşünən, müstəqil şəxsiyyət tərbiyəsini təmin etməlidir. Bütün bunları nəzərə alaraq, respublikamızda təhsil islahatına başlanılmışdır. Təhsil islahatının əsas istiqamətlərindən biri də təlimin məzmununun və tədris metodikasının yeniləşdirilməsidir.

Dünyanın zəngin dillərin-

dən biri olan Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi imkanlarının genişləndiyi şəraitdə Azərbaycan dili fənninin təlim keyfiyyətinin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılması zərurəti yaranır.

Azərbaycan vətəndaşı kimi hər bir şəxsin öz ana dilində bütün sahələri əhatə edə biləcək sərbəst yazılı və şifahi nitqinin inkişafı Azərbaycan dili tədrisinin başlıca məqsədlərindən olmalıdır.

Bu cəhətdən Azərbaycan dövlətinin təhsil konsepsiya-

kirdəyəm ki, dilimizə münasibətin, onu öyrənmək işini təkmilləşdirməyin əsasını kadr məsələsi təşkil edir. Bu sahədə həm orta, həm də ali məktəblərdə problemlər çoxdur. Axı dili bilməyən, bu dili öyrətmək eşqi ilə alovlanmayan kadr nə edə bilər? Əslində, biz indiyədək xeyli keyfiyyətsiz dil müəllimlərinə, ibtidai sinif müəllimlərinə diplomlar vermişik. Bu azmış kimi, qondarma kursların köməyi ilə son zamanlar qondarma kadr diplomları da verilir. Dili və onun tədrisi metodikasını öyrətməyi bacaran kadrları olmayan ali məktəblərə daha çox abituriyentlər göndərilir. Yararsız mütəxəssislərin sayını azaltmaq əvəzinə onları süni surətdə artırırıq. Bütün bunları mən işimiz üçün ən böyük problem, çətinlik və necə deyirlər, bəla hesab edirəm.

A.Məmmədov: *Fərmanın beşinci bəndində latın qrafikası ilə yenidən çap olunması təklif olunan elmi və bədii əsərlərin, lüğət və dərsliklərin çap proqramını hazırlamaq tələb edilir. Aydındır ki, bu sahədə filologiya fakültəsinin işi daha ağır və məsuliyyətlidir. Çünki 70 ildə kirilə çap olunan zəngin xəzinədən ilk növbədə hansılarını seçib çapa təqdim etmək çətin işdir. Bir qədər bundan əvvəl həmin məsələyə toxunduq. Ancaq bilmək istəyirəm, siz bu sahədə konkret olaraq hansı işləri görmüsunüz? Əsərlərin seçilməsində hansı prinsipi əsas götürmüşünüz?*

H.Balıyev: Bəli, çox əsərlərin yenidən latın qrafikası ilə çap olunmasına ehtiyac vardır. Söhbətimizin əvvəlində qeyd et-

diyim kimi, bütün proqramların çap işi universitetimizin nəşriyyatına həvalə edilmişdir, həm də bütün bunlar yanvar sessiyasına qədər tam başa çatdırılmalıdır. Lakin bütün əsərləri çap etdirmək işinə hələlik vəsait tapmaq qeyri-mümkündür. Məncə, buna tələsmək də lazım deyildir. Çünki rus dili tədrisi onsuz da şagird və tələbələrə bu işdə kömək edir. Ona görə rus dili tədrisinə də diqqəti artırmaq lazımdır. Təkrar nəşrini vacib hesab etdiyimiz bir sıra dərsliklərin siyahısı Təhsil Nazirliyinə çatdırılmışdır. Əlbəttə, hələlik həmin dərsliklərin az tirajla da olsa, nəşrinə çalışacağıq. Siyahının tərtibində daha gərəklisi və nisbətən çoxdan nəşr olunan əsərləri nəzərdə tutmuşuq.

Bütün metodik tövsiyələri yenidən çap etmək zəruridir. Biz öz qüvvəmizlə çoxballı sistemlə işləyən tələbələr üçün qaydaları çap edib onlara paylamışıq.

Yeri gəlmişkən, Təhsil Nazirliyindən xahiş edərdim ki, pedaqoji təcrübə ilə əlaqədar əsasnamə və metodik göstərişin çap olunmasını da bizə həvalə etsin. Axı biz 10 ildir ki, keçmiş SSRİ dövrünün vəzifələri saralmış əsasnaməsi ilə işləməkdə çətinlik çəkirik. Akif müəllim, ümumiyyətlə, problemlər çoxdur. Bu problemləri daha qətiyyətlə həll etmək yolunda fərman qarşımızda yeni üfüqlər açır və üzərimizə böyük məsuliyyət qoyur.

A.Məmmədov: *Hörmətli professor, bu məsuliyyətli və müqəddəs işinizdə Sizə uğurlar arzulayırıq və müsahibə üçün təşəkkür edirik.*

sına uyğun Azərbaycan dili təliminə müasir yanaşmanı əks etdirə biləcək yeni inteqrativ proqramlar hazırlanmış və eksperiment üçün pilot məktəblərinə təqdim olunmuşdur.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin məqsədi necə şəxsiyyət tərbiyə etməklə bağlıdır.

Təhsil konsepsiyasına əsasən, **belə şəxsiyyət** yaradıcı, müstəqil düşünən, ömrü boyu müstəqil şəkildə biliklərə yiyələnmək bacarığı, təşəbbüskarlığı olan insandır.

Bu məqsədi əsas götürərək proqramda Azərbaycan dilinin tədrisinin aşağıdakı vəzifələri müəyyənləşdirilir:

- dilçiliyin müxtəlif sahələrinə aid biliklər verməklə düzgün danışmaq, oxu, yazı vərdişləri formalaşdırmaq;

- məlumatı təhlil etmək, tənqidi qiymətləndirmək, yaradıcı dərk etmək, təcrübədə tətbiq etmək, nitq və bədii ifadə və s. vasitələrindən istifadə etməklə ünsiyyət yaratmaq, qarşılıqlı əməkdaşlıq etmək bacarığı;

- şagirdlərin şəxsiyyət kimi tərbiyəsində vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, demokratik cəmiyyətin dəyərlərini qiymətləndirmək, öz xalqının mənəvi sərvətlərinə, mədəniyyət və adət-ənənələrinə yiyələnmək, dünya sivilizasiyası ilə tanış olmaq, fəallıq, əməksevərlik, sərbəst düşün-

cə, məsuliyyət tərbiyəsi.

Bütün bunların həyata keçirilməsi təlimin produktiv, düşünmə qabiliyyətinə istiqamətlənmiş şəkildə olmasını tələb edir.

Bu proqramda təlimin başlıca məqsədi şagirdlərin təşəbbüskarlığına, müstəqilliyinə maksimum imkan yaradılmasını əsas götürür. Proqramın məzmununda problemlik, biliklərin ümumiləşmiş şəkildə mənimsədilməsi, təlim proqramlarının məzmununun inteqrasiyası, yaradıcı fikrə və fəaliyyətə şərait yaradılması kimi prinsiplər başlıca şərt kimi qəbul edilir.

Hər bir fənn üçün zəruri biliklərin seçilməsi və onun digər fənlərlə və həyatla əlaqəsi zəminində mənimsədilməsi proqramda əsas, aparıcı meyar olmaqla yanaşı, şagirdlərin bilik dairəsi və şəxsi keyfiyyətlərinin inkişafına təsir göstərəcəyi nəzərə alınmış, təlimin yeni taksonomiyası da müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədrisinin üç mərhələdə həyata keçirilməsi ümumi konsepsiyada müəyyənləşdirilmişdir (I-IV, V-IX, X-XI siniflər).

Sistematik Azərbaycan dili kursu V sinifdən başlanır. Əvvəlki proqramlardan **fərqli olaraq**, Azərbaycan dilinin sistematik kursunun V-IX siniflərdə tədrisi məq-

bul hesab edilmiş, X-XI siniflərdə şagirdlərə Azərbaycan dilçiliyinin müəyyən sahələri üzrə daha ətraflı və sistemli biliklər vermək nəzərdə tutulmuşdur.

V sinifdə proqramın əvvəlində ibtidai sintaksis kursunu verməkdə əsas məqsəd dilimizi şagirdlərə sintaktik əsasda öyrətməkdir. Həmçinin Azərbaycan dilçiliyindən fonetika, leksikologiya, söz yaradıcılığı üzrə nəzəri materiallar ekstrinqvistik materiallarla təqdim olunur ki, bu da praktik bilik, bacarıq və vərdişlər aşılamaq və həyatı keyfiyyətlər formalaşdırmaq üçün zəmin yaradır.

Nəzəri xarakter daşıyan linqvistik materialların ekstrinqvistik materiallar üzərində induktiv və deduktiv metodla tədrisi proqramda "Öyrətmə və öyrənmə fəaliyyəti" bölməsində metodik tövsiyə kimi təqdim olunmuşdur. Müəllim proqram əsasında hər sinif üçün planlaşdırmada sərbəst olduğu üçün əsas mövzulardan sonra RNİ əsasında layihələr üzrə işlər aparmaqla inteqrativ vərdişlərin formalaşmasına, əldə edilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin möhkəmləndirilməsinə nail ola bilər.

Ümumi konsepsiyaya əsasən, morfologiyanın VI-VII siniflərdə tədrisi nəzərdə tutulduğu üçün VI sinifdə isim, sifət, say, əvəzlilik, felin quruluşca və qrammatik cə-

hətdən mənə növlərinin tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Metodik tövsiyələr isə V sinifdə olduğu kimidir. Hər sinfin proqramı üç hissədən ibarətdir: I hissədə, əsasən, məqsəd və vəzifələr; II hissədə təlimin məzmunu, yəni mövzular, onlara ayrılmış saatlar, terminlər və fənlərarası əlaqə, III hissədə metodik məsələlər; yəni öyrətmə və öyrənmə fəaliyyəti, tapşırıq növləri, resurslar və qiymətləndirmə öz əksini tapır.

Proqram dərslər vəsaitlərinin və dərslərlərin yeni tələblərə, dünya standartlarına uyğun tərtib edilməsini nəzərdə tutur. Həmçinin müəllimlərin yeni təlim texnologiyasına yiyələnmələri də proqramın əsas müddəalarından biri hesab edilir. Yaxşı olar ki, proqram əsasında dərslər və dərslər vəsaitləri tezliklə hazırlansın və müəllimlərə çatdırılsın. Ümumiyyətlə, pilot məktəbləri hələlik sınaq məktəbi kimi öyrənilir. Əgər burada oxuyan şagirdlər daha çevik düşünmə, təhlil etmə və nəticə çıxarma bacarıqlarına yiyələnersə, demək, bu məktəblər müasir tələblərə cavab verir və bu təcrübəni yaymağına dəyər.

Bəybala ABBASOV,
Bakı Pedaqoji Kadrların
İxtisasartırma və Yenidən-
hazırlanma İnstitutunun
şöbə müdiri.

Respublikamızda təhsil islahatı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdən biri də pilot məktəblərinin yaradılmasıdır. Bu eksperiment məktəblərində fənlərin yeni proqramlar üzrə tədrisi nəzərdə tutulmuşdur. Proqramlar isə yenidən çapdan çıxmışdır. Üzərində bir ilə yaxın iş gedən ədəbiyyat proqramlarının (V-VI siniflər üçün) məzmunu və quruluşu tərtibçilərin gərgin əməyi barədə aydın təsəvvür yaradır. Bu proqramlar ümumtəhsil məktəblərində inkişaf qədər tətbiq edilən proqramlardan həm məzmununa, həm də quruluşuna görə fərqlənir. Yeni proqramların bir, bəlkə də birinci üstünlüyü ədəbiyyat fənninin sistemli öyrədilməsi barədə aydın mənzərəni yaratmasıdır.

Bu sistemə nələr daxildir?

Üç hissədən ibarət olan proqramın *birinci* hissəsində ilk növbədə konkret sinifdə ədəbiyyat təliminin *məqsədi* müəyyənləşdirilmişdir. Məsələn, V sinifdə ədəbiyyat təlimi altı məqsəd izləməlidir. Hər bir məqsədə nail olunması konkret *biliklərin* qazanılmasına, zəruri *bacarıq* və *vərdişlərin* yaradılmasına, müəyyən *keyfiyyətlərin* formalaşmasına səbəb olmalıdır. Məsələn, V sinifdə birinci məqsəd belədir: *İncəsənətin bir növü olmaqla bədii ədəbiyyat haqqında təsəvvürün yaradılması.*

Bu məqsədə nail olunması prosesində şagirdlər aşağıdakı bilikləri mənimsəməlidirlər:

- Ədəbiyyat həyatı bədii

sözlə, bədii lövhələrlə əks etdirən sənətdir;

- obrazlılıq, məcazilik söz sənətinin mühüm keyfiyyətidir;

- söz sənəti incəsənətin digər növlərinə mövzu, material verir.

Birinci məqsədin izlənməsi sürəkliyində şagirdlər aşağıdakı *bacarıqlara* və *vərdişlərə* yiyələnməlidirlər:

- Bədii ədəbiyyatın spesifikasiyini aydınlaşdırmaq;

- ədəbiyyatla incəsənətin digər növlərinin (musiqi, rəsəmsənət, kino) oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

Birinci məqsədin izlənməsi prosesində şagirdlərdə aşağıdakı *keyfiyyətlər* formalaşdırılacaqdır:

- Bədii əsəri duymaq, ondakı gözəlliyi dəyərləndirmək;

- mənəvi sərvətlərimizə həssaslıqla, qayğı və hörmətlə yanaşmaq.

Beləliklə, proqramın birinci hissəsində ədəbiyyatın konkret sinifdə öyrədilməsi prosesində qarşıya qoyulan *məqsədlər*, qazanılacaq *biliklərin həcmi*, yaradılacaq *bacarıq* və *vərdişlərin sərhədi*, formalaşdırılacaq *keyfiyyətlərin səviyyəsi* dəqiq əksini tapmışdır. Bu hissədə, həmçinin, tədris *prosesinin icra keyfiyyətinin və şagird nailiyyətinin* qiymətləndirilməsi üçün meyarlar, üsullar göstərilmişdir. Bunlarda da, konkretlik gözlənilmişdir; hər bir sinif üçün müəyyənləşdirilən *məqsədlərin* mahiyyətindən çıxış edilə-

rək *meyarlar və üsullar* təklif edilmişdir.

Proqramın *ikinci* hissəsi bütövlükdə metodik istiqaməti özündə əks etdirir. Bu hissənin *birinci* bölməsində təlim metodlarının seçilməsinə təsir edən şərtlər, şagirdlərin reproduktiv (bərpædici) və produktiv (yaradıcı) fəaliyyətinin uzlaşdırılmasının vacibliyi üzərində dayanılmışdır. Başlıca diqqət isə bədii əsərlərin tədrisinin müxtəlif mərhələlərində müəllimin öyrətmə prosesindəki mövqeyinin açıqlanmasına yönəldilmişdir. Yəni əsərlə bağlı giriş məşğələsində, əsərin məzmununun mənimsənilməsində, təhlil prosesində müəllimin fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri aydınlaşdırılır.

Burada belə bir fikir diqqət mərkəzinə çəkilir ki, müəllim şagirdlərin əqli və praktik fəaliyyətinin təşkilatçısı olmalıdır.

İkinci hissənin *ikinci* bölməsində *tapşırıq növlərinin* və *şagirdlərlə iş formalarının* mahiyyəti açıqlanmışdır. Tapşırıqlar, məqsəddən asılı olaraq, fərqli növlərə bölünmüşdür:

- Fakt və hadisələri öyrənməyə, yadda saxlamağa xidmət edən (əsasən reproduktiv fəaliyyət dayanır, əsasən, hafizənin inkişafına, güclənməsinə səbəb olur);

- fakt və hadisələri müqayisə və təhlil etməyə, ümumiləşdirmə aparmağa, nəticə çıxarmağa, bilik və bacarıqları tətbiq etməyə istiqamətləndirən tapşırıqlar (əsasən produktiv fəaliyyət dayanır, müstəqil, tənqidi düşüncənin inkişafına səbəb olur);

- xüsusi bacarıqların, keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətləndirən tapşırıqlar (əsasən produktiv, qismən də reproduktiv fəaliyyət tələb edir, obrazlı, bədii təfəkkürün, estetik, bədii zövqün, şifahi və yazılı nitqin formalaşmasına səbəb olur).

Proqramda irəli sürülən *iş formaları* da rəngarəng olub təlimi məqsəd və şagirdlərin fərdi qavrama xüsusiyyətləri əsas götürülməklə müəyyənləşdirilmişdir.

Proqram tərtibçiləri, haqlı olaraq, belə nəticəyə gəlmişlər ki, reproduktiv fəaliyyət tələb edən tapşırıqların icrasında bütün siniflə (frontal) iş mümkündür.

Yaradıcı, müstəqil düşüncə tələb edən tapşırıqların icrasında isə fərdiləşdirməyə xüsusi diqqət yetirilir.

Bütün şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi vacib olan bu və ya digər təlim materialının öyrənilməsi fərdi, qrup, frontal tapşırıqların icra etdirilməsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Bu halda materialın öyrənilməsi ilə bağlı tapşırıq şagirdlərə fərdi formalarda təqdim edilir. Hər qrup eyni nəticəni müxtəlif yollarla əldə edir.

İkinci hissənin «*Resurslar*» adlanan *üçüncü* bölməsində təlim prosesində istinad ediləcək mənbələr (maddi, informasiya, sosial-psixoloji) göstərilmişdir. Bu mənbələr xeyli genişləndirilmiş və yeniləşdirilmişdir. *Maddi* mənbələrə aşağıdakılar daxil edilmişdir:

- dərslik;

- dərs vəsaitləri;

- ədəbiyyatşünaslıq termin-

ləri lüğəti:

- orfoepiya, orfoqrafiya lüğəti;

- bədii söz ustalarının ifaları yazılmış lent yazıları;

- musiqi əsərləri yazılmış lent yazıları və s.

Informasiya mənbəyi kimi proqramda aşağıdakılar göstərilmişdir:

- müəllimin izahı;

- televiziya və radioverilişləri;

- muzeylər, sərgilər və s.

Sosial-psixoloji istinad mənbəyi kimi aşağıdakılar nəzərdə tutulmuşdur:

- müəllim - şagird;

- şagird - ailə;

- şagird - mütəxəssis (rəssam, bədii söz ustası, bəstəkar);

- şagird - şagird.

Proqramın **üçüncü** hissəsi **üç** bölmədən ibarətdir. **Birinci** bölmədə ümumiləşdirici mövzular, tədris ediləcək əsərlər və onlara ayrılan saatlar əks etdirilmişdir. Ümumiləşdirici mövzular (V və VI siniflərdə, əsasən, eynidir) şagirdlərə aşılması nəzərdə tutulan ideyaları ifadə edən əsərləri özünə daxil edir.

Üçüncü hissənin **ikinci** bölməsində ümumiləşdirici mövzular üzrə inteqrasiya imkanları, tədris ediləcək əsərlərə yazılan şərhlər verilmişdir. Bu bölmədə, həmçinin, öyrədilməsi nəzərdə tutulan ədəbiyyat nəzəriyyəsi anlayışları və sinifdən xaric oxu üçün əsərlər əksini tapmışdır.

Üçüncü hissənin sonuncu - **üçüncü** bölməsində sinif üçün yeni olan terminlər ayrıca göstərilmişdir.

Hər iki sinif üçün müəy-

yənləşdirilən ümumiləşdirici mövzular sanballı olub diqqətlə düşünülmüşdür.

Bəs seçilən əsərlər siniflərin səviyyəsinə uyğundurmu?

Bu suala bu gün qəti cavab vermək çətinidir. Yalnız məktəb təcrübəsi qəti hökm verməyə imkan yaradacaqdır. Lakin seçilən əsərlər, necə deyərlər, göydəndüşmə deyil. Onların böyük əksəriyyəti on illərin sınağından çıxıb. Bir qismi vaxtilə məktəbdə tədris edilib, bir qismi isə son illərin yaxşı ədəbi məhsullarıdır.

Göründüyü kimi, pilot məktəblərinin ədəbiyyat proqramları müəllimlərin qarşısına ciddi vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrin uğurla reallaşdırılması tutarlı metodik kömək (tövsiyələr, metodik işləmələr və s. şəklində) tələb edir. Məsələn, şagirdlərdə müstəqil düşüncəni, əqli fəallığı inkişaf etdirməli olan yaradıcı xarakterli müstəqil işlər üçün tapşırıqların bir sistem şəklində tətbiq edilməsi tələbini müəllimlərin ixtiyarına vermək əslində təlimi başlı-başına buraxmaq deməkdir. Yaxud bu proqramın biliklərin inteqrasiya zəminində mənimsədilməsi tələbini metodik kömək olmadan müəllimlərin həyata keçirə biləcəklərini düşünmək kökündən yanlışdır. Bütün bunlar **dərslərlərin** tezliklə hazırlanıb pilot məktəblərinin istifadəsinə verilməsinə zəruri edir.

Elmira İBRAHİMLİ,
Bakı şəhərindəki 7 saylı
məktəbin müəllimi.

KLASSİK ƏDƏBİYYATIN TƏDRİSİNDƏ DİL TARİXİ ELEMENTLƏRİNDƏN İSTİFADƏ

Asif HACIYEV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərinin qarşılıqlı əlaqədə qurulması hər iki fənnin tədrisini keyfiyyətə yüksəldən mühüm metodiki amillərdəndir. İstər Azərbaycan dili dərslərində bədii ədəbiyyat nümunələrindən, istərsə də ədəbiyyat dərslərində dillə bağlı materiallardan yerli-yerində, məqsədyönlü istifadə fənnə qarşı şagird marağını səfərbər edir, onlarda bədii və linqvistik duyum formalaşdırır. Metodik ədəbiyyatda bu əlaqə imkanlarının kifayət dərəcədə açılmasına baxmayaraq, müasir məktəb təcrübəsində bəzən elə məqamlara rast gəlinir ki, yeni baxış, yeni yanaşma tələb olunur. Bu, köklü məzmun dəyişikliyinə məruz qalmış ədəbiyyatın, xüsusilə klassik ədəbiyyatın tədrisində daha önəmli əhəmiyyət kəsb edir.

Bədii ədəbiyyat, hər şeydən öncə, söz sənəti abidəsidir. Bu baxımdan sözün tarixi inkişaf prosesində keçirdiyi bütün dəyişiklikləri məhz klassik söz ustalarının bədii yaradıcılığını izləməklə müəyyənləşdirmək olur. Eyni zamanda sənətkarın ifadə etdiyi fikri tutmaq, onun bədii qayəsini anlamaq üçün işlətdiyi hər bir sözün konkret zaman çərçivəsində daşdığı leksik-semantik məna dəqiqləşdirilməlidir. Elə buna görə də klassik ədəbiyyatımızın tədrisində dil tarixi elementlərin-

dən istifadə qaçılmazdır. Müşahidələr göstərir ki, ədəbiyyat dərslərində lüğətçələr formasında öz əksini tapan bu üsul təlim prosesində mətn üzərində iş və əsərin bədii xüsusiyyətlərinin açılmasında mütəmadi surətdə tətbiq olunmaqla müəllim və şagird şərhinin aparıcı ünsürünü təşkil edir. Lakin əfsuslar olsun ki, bu şərhlər əsasən ərəb-fars mənşəli sözləri əhatə etməklə məhdudlaşır. Əsl Azərbaycan mənşəli arxaik sözlər üzərindən ya sükutla keçilir, ya da dil faktları ilə əsaslandırılmamış yozumlar irəli sürülür. Odur ki, burada mövcud dərsləklərdə öz əksini tapmış belə tipik faktlara münasibət bildirmək istərdik.

Ana dilli klassik ədəbiyyatımızın görkəmli şairlərindən sayılan Q.Bürhanəddinin yaradıcılığında XIV əsr Azərbaycan türkcəsinin əzəməti, gözəlliyi, təmizliyi daha zəngin boyalarla əks olunmuşdur. Ərliyi, ərənliliyi, sadə ülvəli məhəbbəti özünəməxsus poetik coşğunluqla tərənnüm edən bu qüdrətli söz ustasının qəzəl, tuyuq və rübailərində indi işləklidən düşmüş arxaik söz və ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Keçən tədris ilinə qədər həm VII, həm də IX siniflərdə öyrədilən bu sənətkarın yaradıcılığını şagirdlərə daha anlaşılıqlı formada çatdırmaq üçün müvafiq dərsləklərdə belə arxaizmlərin şərhinə

geniş yer verilməsi xüsusi nəzərə çarpır. Lakin bu arxaizmlərin izahı dəqiq ifadə olunmadığından təcrübədə müəyyən çətinliklər, fikir dolaşığı yaratdığı da müşahidə edilir. Məsələn, VII sinif dərslində (N.Arashlı. Ədəbiyyat, "Maarif", Bakı, 1988) şairin:

Hər zaman suya varıb
gəlməz sənək

Qayda keçər ər yerinə bir
zənək.

Tanrıdan bolsa inayət bir
qula

Laçını dəxi çapar yer
kükənək

tuyuğuna belə bir şərh verilmişdir: "Bu misralarda da "Hər sənək sudan salamat çıxmaz". "Mərdin yerini namərd tuta bilməz", "Tanrı kömək edərsə, kəpənək də laçını tutar" kimi xalq məsəlləri öz bədii əksini tapmışdır". (s. 63) Bizcə, daha çox "Su sənəyi suda sınar", "Kişinin kişi, qadının qadın yeri" atalar sözlərindən bəhrələnərək söylənilmiş ilk iki misranın yozumu o qədər də etiraz doğurmasa da, "Tanrı kömək edərsə, kəpənək də laçını tutar" yozumu qeyri-ciddi görünməkdən əlavə, şagirdlərdə Q.Bürhanəddin məntiqinə şübhə yaradır. Hamını düşünməyə vadar edən hikmətli bir deyim, ən yaxşı halda, kinayə obyektinə çevrilir. Doğrudan da, hətta yaranın ecazkar köməyi olsa belə, kəpənəyin laçını tutub yeyə bilməsi fikrini şagirdlərə inandırmaq, bəlkə də, müəllimdən yaranın özü qədər möcüzə tələb edir. Təhlil göstərir ki, dərslük müəllifinin belə bir yozum irəli sürməsi arxaik "kükənək" sözünü "kəpənək" mənasında açıqlaması faktı ilə bağlıdır. Azərbaycan

(türk) mənşəli qədim sözlərimizdən olan "kükənək" sözünün tarixən hansı mənanı ifadə etməsi müəllifə aydın olmadığı üçün forma (kükənək-kəpənək) oxşarlığı onu çaşdırmış və nəticədə göstərilən yanlış yozum meydana çıxmışdır. Maraqlıdır ki, hətta şairin "Divan"ında da (Bakı, 1988) "kükənək" sözünün açımı səhv olaraq "bayquş" kimi verilmişdir (s. 645).

Qədim türk yazılı abidələrində alıcı quşlar cinsindən olub qüvvəcə müqayisədə laçından nisbətən zəif "kükənək" ("göyənək" fonetik variantında) quşunun da adı çəkilir (B.Abdullayev. "Kitabi-Dədə Qorqud"da quşlar - "Kitabi-Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu, Bakı. "Elm", 1999, s. 63). Qaynaqlarda "ağ sunqur" quşu kimi qeydə alınan laçın quşu alıcı quşların ən yırtıcısıdır. O, yeri düşdükcə öz fəsiləsindən olan digər quşlara, o cümlədən görünür ki, kükənək quşuna da hücum edərmiş. Q.Bürhanəddin göstərilən tuyuğunda belə bir fikir oxucuya çatdırılır ki, əgər tanrının köməyi olsa, kükənək quşu özündən güclü laçın quşunu da yeyə bilər. Bu, həm tanrının qüdrətinə, həm də şairin heyret-edici məntiqinə şagirdlərdə böyük rəğbət hissi oyadır. Burada belə bir tarixi gerçəklik də xatırladıla bilər ki, sərdar şairimiz 17 illik hakimiyyəti dövründə zəmanəsinin bir neçə qüdrətli sərkərdəsi ilə vuruşmalı olmuşdur. Həmin döyüşlərdə, ulu tanrıya ümid yeri kimi baxan şair-sərkərdə düşmənin gücünü düzgün qiymətləndirərək onu laçına, özünü isə kükənəyə bənzətməmişdir. Təbii ki, "kükənək" sözünün nə "kəpənək", nə də "bayquş" açımı bu-

rada özünü doğruldur.

Həmin dərslükdə Q.Bürhanəddinin:

Ər yigit qayda ürkər
ürkülərdən,

Yaxşı at bəlinməz
ilkülərdən.

Düşmənlər bizdə bolsa
ditrəşsünlər,

Qağan aslan qaypınmaz
dülğilərdən

tuyuğunda işlənmiş "qağan aslan" ifadəsinin "nər şir, erkək şir" kimi izahı da qeyri-dəqiqdir. Əvvəlki yozumla müqayisədə bu, bir o qədər ciddi anlaşılmazlıq yaratmasa da, tarixi dil faktına sərbəst münasibət qəbulənməzdir. İstər "Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında, istərsə də orta əsr yazılı abidələrimizin dilində cinsinə fərq qoyulmadan "aslan" sözünün qarşısında əlamət bildirən "qağan" təyini dönə-dönə işlədilmişdir (Belə bir məqamda "Aslanın erkəyi, dişisi olmaz" qədim atalar sözüümüz yada düşür). "Qızmış, kükrəmiş, qəzəbli" mənasını ifadə edən bu arxaizm (etimoloji baxımdan "qaq(maq) - qəzəblən(mək)" fel kökünə "-an" ad düzəldən şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlib) göstərilən tuyuqda da həmin mənasını daşıyır və bu məna əsasında da şagirdlərə şərh olunmalıdır.

Qeyd edildiyi kimi, Q.Bürhanəddin yaradıcılığı həm də IX sinifdə (bu ildən başlayaraq yalnız həmin sinifdə) tədris olunur. Tanınmış ədəbiyyatşünaslar Ə.Səfəri və X.Yusifinin hazırladıkları müvafiq dərslükdə də bədii əsərlərin dili ilə bağlı şərhlərə geniş yer verilmiş və bu, Q.Bürhanəddin yaradıcılığına aid hissədə də öz əksini tapmışdır. Lakin həmin şərhlərin də bəzisi

reallığa əsaslanmır. Faktlara müraciət edək. Şairin:

Eşqin ayağını içən ayıla
görmədim.

Yüzün görəli ürkəri ayıla
görmədim (s. 144)

beytində işlənmiş "ürkəri" söz forması dərslükdə "tez, cəld" kimi mənalandırılmışdır. Məlumdur ki, klassik ədəbiyyatımızın dilində işlənmiş bəzi sözlər tarixi inkişaf prosesində sonralar forma və mənaca tamamilə arxaikləşərək ümumiyyətlə dildən çıxmışsa, bəziləri forma dəyişikliyinə məruz qalaraq ilkin mənasını saxlamış, bəziləri isə forma sabitliyini saxlayaraq yalnız məna dəyişikliyinə uğramışdır. Ona görə də şərhlərin verilməsi zamanı bu mühüm elmi nəticə mütləq nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan "ürkəri" söz forması məna daralmasına uğrasa da (indi yalnız heyvanlara aid edilir: məsələn, at ürkdü), öz işləkliyini hələ də itirməmiş qədim "ürk(mək)" felinin (geniş mənada "qorxmaq, diksinmək") arxaik -əri feli bağlama şəkilçisi ilə düzəlmiş formasıdır ki, müqayisə yolu ilə həmin mənanı şagirdlərə asanlıqla anlatmaq mümkündür. Bu tutuşdurma şagirdlərin həm dil duyumunun inkişafına, həm dilimizin qrammatik quruluşu ilə bağlı biliklərinin dərinləşməsinə, həm də beytin şüurlu qavranılmasına imkan yaradır. Bu zaman birinci misradakı kökdəş (eyni-köklü) "ayaq" (şərab qabı) və "ayıl(maq)" (məst olmaq) arxaizmlərinin şərhini unudulmamalıdır.

Yenə də həmin dərslükdə şairin:

Bən səni sevərəm, sevi-
sərəm,

Bu sözü türkcə qoyux deyəlim.

Vəsfinə gah qəsidə, gah qəzəl,

Gah rübaivü, gah tuyuq deyəlim

dördlüyünün ikinci misrasında getmiş arxaik "qoyux" sözünün müasir qarşılığının verilməməsi fənn müəllimlərini müəyyən qədər çətinliyə salır. Tarixən söz sonundakı "x" samitini itirməsi yolu isə fonetik tərkibcə dəyişmiş bu söz "bərk, möhkəm, qatı" mənasını indi də saxlamaqdadır (məsələn, qoyu palçıq). Buna görə də ilk iki misra aşağıdakı kimi açıqlanmalıdır: "Mən səni sevirem, sevəcəyəm (-isər tarixən gələcək zaman mənası ifadə edən arxaik şəkilçidir) bu sözü türkcə möhkəm (yəni bərkdən, ucadan) deyək". Göründüyü kimi, sevgisini heç kəsdən gizləməyib təmiz türkcə onu uca bir səslə hamıya çatdırmağı özünə borc bilən şair bu hissələrinin vəsfinə qəzəl, qəsidə, rübai və tuyuq qoşmağı yaradıcılığının əsas qayəsi hesab etmişdir.

Dərslik müəllifləri:

Nay ki, əsli saz ola, sazını naya bənzədim,

Kirpigi ilə qaşını ox ilə yaya bənzədim

beytini bədii sənətkarlıq baxımından təhlilə cəlb edərkən, nədənsə fikirlərini yalnız ikinci misra üzərində qurmuşlar (s.147). Əslində dil və poetik ifadə baxımından birinci misra heç də ikincidən geri qalmır. Əksinə, onun izahı şagirdlərdə şairin dilimizin zəngin söz ehtiyatından bacarıqla istifadə qüdrətinə heyrət oyadır. Məlumdur ki, ney (şərdə "nay" fonetik variatında) musiqi aləti, adətən, qamışdan

düzəldilir. Qədim türkcədə isə qamışa "saz" deyilib ki, həmin misrada bu fikir qabardılaraq verilib.

Dil tarixi elementlərindən istifadənin Nəsimi, Füzuli, Vaqif, Nəbati, S.Ə.Şirvani, Sabir və başqa klassik söz ustalarımızın yaradıcılığının mənimsənilməsində müsbət rol oynadığı şübhəsizdir və buna görə də mövcud nəzəri və müntəxəbat dərsliklərində ona geniş yer ayrılmışdır. Lakin təhlil göstərir ki, bu iş bəzən sistemli aparılmamış, bəzi arxaik sözlər şərhə buraxıldığı kimi, bəzilərinin də şərhində yanlışlığa yol verilmişdir. Məsələn, VII sinif dərsliyinin əvvəlki nəşrlərində Nəsiminin məşhur "Ağrımaz" rədifli qəzəlinin:

Cəhli-namərdin qaçan meydan günündə yeri var,

Ər bilir meydan qədrin kim, qədərlər ağrımaz

beytində işlənmiş "qədərlər", sözünə "qədir-qiyət verənlər" izahı verildiyi halda (Bakı, 1998, s. 77), yenidən işlənmiş və təkmilləşdirilmiş son nəşrində: "qədim Azərbaycan sözüdür, "soymaq, sancmaq" mənasını bildirir" (s. 46) kimi tarixi mənbələrlə sübuta yetirilməyən qeyri-dəqiq şərh verilmişdir. Müəllifin daha düzgün olan ilkin fikrini dəyişməyə nə vadar etdiyi bizə aydın deyil. "Qədər" sözü ərəb mənşəlidir və bu fonetik variantda, xüsusən dilarxası "q" və dilönü "ə" saitinin yanaşı işlənməsindən ibarət Azərbaycan mənşəli sözümlər yoxdur. Ona görə də göstərilən məna yozumu "göydəndüşmə" təsiri bağışlayır.

Sadə və aydın leksikonu ilə klassik ədəbiyyatımıza yeni ruh gətirən böyük şairimiz M.P.Va-

qifin yaradıcılığının öyrədilməsində bu tipli tarixi kommentarilərin faydası əvəzsizdir. Lakin dərslikdə bəzi arxaizmlərin şərhə verilmədiyini üçün müəllim elmi ədəbiyyata istinad etməli olur ki, o, burada müxtəlif mövqələrlə, yozumlarla qarşılaşır. Məsələn, məşhur "Pəri" qoşmasının "Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri" və "Şəkər gülüşündən canlar təzəli" misralarının şərhə ilə bağlı prof. A.Qurbanov yazır: "Burada sözlər qrammatik ixtisarlara məruz qalmışdır. Məsələn: "Şəkər gülüşündən canlar təzəli" misrasındakı "təzəli" sözü "təzələ-nir" feli yerində işlənmişdir. Yaxud, "Nə gözəl doğubsan anadan, Pəri" misrasındakı "doğub-sar" feli "doğulubsan" şəklində işlənməli idi. (A.Qurbanov, Bədii mətnin linqvistik təhlili. Dərs vəsaiti. Pedaqoji institutların tələbələri üçün. "Maarif". Bakı, 1986., s. 133). Bədii mətnin linqvistik təhlilində tarixiliyi başlıca prinsip kimi götürən müəllif incə bir fikir təhrifinə yol vermişdir. "Doğmaq" feli tarixən elə doğulmaq mənasını ifadə etdiyi üçün şərdəki "doğubsan" sözünü çox-çox sonralar dilimizdə formalaşmış "doğulubsan" şəklinin qrammatik ixtisarı saymaq düzgün deyil. "Gün doğdu", "Ay doğdu" deyimlərində indi də yaşamaqda davam edən bu məna Vaqif dövrü üçün xarakterikdir. Alimin "təzəli" feli forması ilə bağlı fikri düzgündür, lakin əlavə açıqlamaya ehtiyacı var.

Dil tariximizin tanınmış tədqiqatçısı prof. T.Hacıyevin həmin misranın qrammatik forması ilə bağlı qənaəti tamamilə fərqlidir: "Bütöv - bütöv misralardan ibarət təyinlər həm təyindir, həm də

misraları cümlələşdirən predikatdır. Onların funksiyaları ikilidir, ancaq sintaksisin aydınlığı və ədəbiyyatı kölgələnmir: "İxtilatın şirin, sözün məzəli, Şəkər gülüşündən canlar təzəli. Ellər yaraşığı, dünya gözəli, Nə gözəl doğubsan, anadan Pəri" - qeribədir, şair "canlar təzəli" ifadəsi işlədir. İndi belə sifət-təyin yoxdur. Bu söz ancaq təzəli-köhnəli qəlibində yaşayır. Görünür, Vaqifin vaxtında söz həmin morfoloji ilə qədim müstəqil sifət-təyin funksiyasının sonunu yaşayırmış" (Z.Budaqova, T.Hacıyev. Azərbaycan dili, Bakı, "Elm", 1992, s.115). Nəticə nə qədər cəlbədicisi olsa da morfoloji inkişaf nöqtəyi-nəzərindən özünü doğrultmur. Çünki "təzəli" sözü bu məqamda indiki zamanda işlənmiş feldir. O heç də "təzə" sifətinə -li sifət düzəldən şəkilçinin əlavəsi ilə deyil, "təzə" sifətinə -l fel düzəldən şəkilçinin artırılması yolu ilə düzəlib (müqayisə et: köhnə-köhnəl(mək), qoca-qocal(maq), incə-incəl(mək) və s.), -i şəkilçisi isə canlı xalq dili üçün xarakterik olub, orta əsr digər yazılı abidələrimizin dilində də işlənmiş indiki zaman şəkilçisidir. Həmin fel forması Vidadinin VII sinifdə öyrədilən "Dəli könül, gəl əylənmə qurbətdə" misrası ilə başlayan qoşmasında eynilə işlənmişdir:

Oxuduqca qəmli şəri-qəzəli,

Köhnə yaralarım bir-bir təzəli...

Bu fel formasına Qurbani qoşmalarından birində də rast gəlirik:

Qayıtmaq istəməz gözüm gözəldən

Qaygımı artırır, dərdim təzəldən...

(Qurbani, Bakı Universiteti nəşri, Bakı, 1990, s.104)

Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində "təzəl(mək)" feli öz işləkliyini saxlaya bilməmiş, "təzələnmək" variantında normalaşmışdır. Deməli, "təzəl(mək)" forması daha qədimdir və onun "təzələnmək" fel formasının ixtisarı kimi şərhə də tarixi inkişafı təhrif etmək deməkdir.

Məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, dil baxımından şərhə ehtiyac duyulan beytlərdən biri də XIX əsrin ən qüdrətli şairlərindən sayılan Ə.Nəbatinin "Eşq camından içən kimsənə huşyar olmaz" misrası ilə başlayan məşhur qəzəlinin ikinci:

Qorxu bilməz, eləməz şahü gədədan pərva,

Məst-məstanə gəzər, kağazü tumar olmaz

beytidir. Klassik şərq şerinin "ləffü nəşr" poetik ifadə vasitəsindən sənətkarlıqla istifadə edən şair "şah" və "gəda" sözlərini birinci misrada, onları xarakterizə edən "kağaz" və "tumar" sözlərini ikinci misrada işlətməklə aşıqın obrazını yaratmağa nail olmuşdur. Beytin açıqlanmasında müasir dilimiz üçün artıq tam arxaikləşmiş "kağaz" və "tumar" sözləri mühüm rol oynayır. Kağaz şah, tumar isə gədəya aid bədii təyindir. Ən qədim türk mənşəli sözlərimizdən olan "kağaz" arxaizmi əski abidələrin, o cümlədən "Oğuznamə"nin dilində "güclü, igid, qorxmaz" mənasında işlənmişdir. (F.Bayat. Oğuz epik ənənəsi və "Oğuz kağan" dastanı. Bakı, "Sabah", 1993, s.110). Həmin semantik baza üzərində sonralar müəyyən dəyi-

şikliyə uğrayaraq müasir dialektlərimizdə "lovğalanmaq" mənasını ifadə edən "kağazlanmaq" ("doğazlanmaq" fonetik variantı da var) felinin kökündə daşlaşmış şəkildə yaşayan ("Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti" Bakı, 1964, s.144) "kağaz" sifəti "lovğa, təkəbbürlü" mənasını bildirir. Beytdə şah məxsus əlamət kimi verilən "kağaz" sözünün məhz bu mənanı - lovğa, təkəbbürlü mənasını daşması şübhə doğurmur. Şah və gəda sözləri bədii təzad təşkil etdiyi üçün onlara aid sözlər də əksmənalı sifətlərdən ibarətdir. Deməli, "tumar" sözü "kağaz" sözü ilə antonimdir. Etimoloji baxımdan arxaik "tu(maq)" felinin("ətrafını örtmək, bükmək" deməkdir) tarixi inkişaf prosesində "tum(maq) fonetik variantına keçmiş (do(maq)-don(maq), sı(maq)-sın(maq) fəllərində olduğu kimi: n-m səs dəyişməsi dilimiz üçün xarakterik hadisədir) və ona -ar sifət düzəldən şəkilçinin əlavəsi ilə yaranmış "tumar" sözü bir neçə mənanı, o cümlədən "bükük, bükülü" mənasını da bildirir. "Gəda" sözünü təyinləyən "tumar" sözü beytdə "bükülmüş", "qınına çəkilməmiş", "yazıq" mənalərini daşıyır. Beytin məzmunundan aydın olur ki, ilahi eşqi qəlbinə hakim tutan aşıq heç kimdən qorxmaz, heç kimə fərq qoymaz, daima məst gəzərək nə şah kimi təkəbbürlü, nə də gəda kimi yazıq görünər.

Ədəbiyyat dərslərində dil tarixi elementlərindən istifadənin imkanları genişdir. Sadəcə, şagirdlərə bədii mətn üzərində işləməyi və hər bir sözü konkret tarixi yönümdən dəyərləndirməyi aşılamaq lazımdır.

EKRAN VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏ SƏMƏRƏLİDİR

Sahib QOCAYEV,
pedaqoji elmlər namizədi.

Təlim prosesində texniki vasitələrin, xüsusilə televiziya və tədris kinofilmlərinin əhəmiyyəti danılmazdır və təsadüfi deyil ki, təhsil islahatı bu problemi ön plana çəkir. Yalnız onu demək kifayətdir ki, mavi ekran maddi aləmi, biliklər səltənətini, həyatın mənasını və onun gözəlliklərini şagirdlərə mənimsətmə prosesində əvəzsiz vasitədir. Şagirdlərin dünyagörüşünün formalaşmasına təsir edən bu qiymətli məlumat mənbəyindən, texniki vasitənin gücündən təəssüf ki, məktəblərimizdə hələ tam şəkildə istifadə edilmir.

Şagirdlər televiziya verilişlərinə həm kollektiv şəkildə məktəbdə, həm də fərdi, yəni evdə baxa bilərlər. Ona görə də elə etmək lazımdır ki, tədris televiziya verilişləri təşkil edilsin və o, orta məktəbin ədəbiyyat proqramı ilə uyğunlaşdırılsın. Belə olduqda mövzunun tədrisi ilə əlaqədar olaraq müəllim işi elə planlaşdırar ki, dərslər zamanı şagirdlər lazım olan televiziya verilişinə baxa bilsinlər.

Tədris televiziya verilişlərindən istifadə etmək zərurəti o zaman yaranır ki, keçilən mövzunu şagirdlərə izah edərkən buna ehtiyac duyulsun. Bəzən dərslər prosesində televiziya verilişindən istifadə etmək mümkün olmur. Ona görə də müəllim sinifdən xaric məşğələlərdə (fərdi yolla) və ev tapşırıqları formasında işi planlaş-

dırır, şagirdlər qarşısında lazımi suallar qoyur. Təcrübə göstərir ki, belə dərslər forması səmərəli nəticələr verir.

Tədris televiziya verilişlərinə dərslərdən sonra məktəbdə kollektiv baxış təşkil edilərsə, o zaman müəllim veriliş başlamazdan əvvəl tədris filminin məzmunu haqqında şagirdlərə qısa məlumat verir və onların qarşısında konkret suallar qoyur. Sonra isə şagirdlərin diqqətini işin gedişinə cəlb edir, yeri gəldikdə şagirdlərdə keçilən mövzuya marağı, fəallığı artırır.

Tədris televiziya verilişi başa çatdıqdan sonra müəllim şagirdlərin qarşısında sual-cavab aparır və mövzunu hərtərəfli təhlil edir.

Bu proses qurtardıqdan sonra mövzunun şagirdlər tərəfindən necə mənimsənilməsi yoxlanılmalıdır. Ona görə də müəllim şagirdlərə dörd-beş sual yazdırır və tapşırır ki, evdə həmin suallara geniş cavab hazırlasınlar. Şagirdlərin cavabları növbəti dərslərdə kollektiv şəkildə sinifdə müzakirə olunmalıdır. İşin belə qurulması şagirdlərin onlar üçün nəzərdə tutulmuş televiziya verilişlərinə baxış zamanı diqqətlərini və məsuliyyətlərini daha da artırır.

Sual olunur: bəs ədəbiyyatın tədrisi prosesində televiziya verilişləri üzrə ev tapşırıqları nə üçün lazımdır?

- Keçmiş materialı dərinləndirən öyrənmək məqsədilə;

- Tədris olunan materialın mənimsənilməsinə asanlaşdırmaq məqsədilə;

- Tədris prosesində şagirdlər üçün vacib olan dövrləri, hadisələri tam halda mənimsətmək məqsədilə;

- Sınıfdən xaric tədbirləri yüksək səviyyədə keçirmək məqsədilə.

Televiziya verilişlərindən hansı məqsədlə istifadə edilirsə, edilsin, müəllim ev tapşırığı verməzdən əvvəl verilişin vaxtını və məqsədini müəyyənləşdirir. qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaqdan ötrü əldə televiziya verilişləri üçün proqram olmalı və onu izləmək vacibdir.

Elə filmlər vardır ki, əldə etmək olduqca çətindir, ancaq onların şagirdlər qarşısında nümayiş etdirilməsi vacibdir. "Bakılılar", "Səbuhi", "Kəndlilər" və "Fətəli xan" filmlərini belələrinə aid etmək olar.

"Bakılılar" filmi "Azərfilm" tərəfindən 1938-ci ildə çəkilmişdir. Filmin məzmununda 1905-ci ildə Bakıda baş verən inqilabi hadisələr, mütləqiyyəti devirmək uğrunda Bakı proletariyatının apardığı mübarizə, Azərbaycan fəhlələrində inqilabi şüurun oyanması və Bakı proletariyatının inqilabi mübarizəsinə şəhər təşkilatının mətanətlə rəhbərlik etməsi mühüm yer tutur.

"Səbuhi" filmi Böyük Vətən müharibəsinin ilk aylarında Bakı studiyası tərəfindən çəkilib, istifadəyə verilmişdir. Filmin məzmunu M.F.Axundovun həyat və fəaliyyətinə həsr edilmişdir. Odur ki, televiziya verilişi zamanı şagirdlərin evdə həmin filmə baxmaları M.F.Axundovun həyat və

fəaliyyətini dərinləndirən öyrənməkdə onuncu sinif şagirdlərinə daha yaxından kömək edir.

"Kəndlilər" filmi 1931-ci ildə çəkilmiş, 1939-cu ildə istehsalata buraxılmışdır. Filmdə 1919-1920-ci illərin inqilabi hadisələrindən bəhs olunur. Odur ki, IX-X sinif şagirdləri və eləcə də ümumilikdə orta məktəb şagirdlərinin müəyyən mövzuların tədrisi ilə əlaqədar bu kimi televiziya filminə baxmaları və öyrənmələri öz müsbət təsirini göstərə bilər.

"Fətəli xan" filmi isə 1945-1950-ci illərdə Bakı kinostudiyası tərəfindən çəkilmişdir. Film XVIII əsrdə yaşamış Azərbaycan xanlarından biri olan mütərəqqi ideyalı Quba xanı Fətəli xana həsr edilmişdir. Tariximizi öyrənməkdə bu film X sinif şagirdlərinin köməyinə çata bilər.

Yuxarıda adları göstərilən filmlərə sinifdən xaric tədbirlərdə, evdə televiziya verilişi zamanı və yaxud da kinoteatrlarda baxmaq olar. Bu zaman şagirdlər qarşısında aydın məqsəd qoyulmalı və növbəti dərstdə müəllimin nəzarəti altında müzakirə olunmalıdır. Hər bir filmə tamaşa etdikdən sonra şagirdlərin fərdi yolla hazırlanmış film haqqında öz fikirlərini sinif yoldaşları qarşısında söyləmələri əlbəttə, müsbət nəticə verə bilər.

Təlimdə istifadə olunan texniki vasitələrin ən mürəkkəb növü tədris kinofilmləridir və ondan istifadə olunması müəllimdən xüsusi texniki hazırlıq, məharət tələb edir. Belə olmazsa, tədris filminin nümayiş etdirilməsi şagird kollektivi qarşısında müsbət nəticə verə bilməz, artıq vaxt it-

kisinə yol verilmiş olar.

Müəllim X sinifdə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində dramaturgiyanın və realist nəsrin banisi, görkəmli maarifçi, inqilabçı demokrat, materialist filosof, ədəbiyyatşünas və böyük ictimai xadim M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş "Mirzə Fətəli Axundov" adlı iki hissəli tədris filmindən istifadə etməlidir. Proqramda ayrılan vaxt elə bölüşdürülməlidir ki, şagirdlər Mirzə Fətəli Axundovun həyatı, xüsusilə "Hacı Qara" komediyası əsasında çəkilmiş fraqmentlərə baxdıqdan sonra mövzunu tam sərbəst şəkildə qavraya bilsinlər.

Müəllim əvvəlcə filmin məzmunu ilə tanış olmalı, vaxt itkisinə yol verməmək üçün kinolenti kino-aparatda quraşdıraraq istifadə üçün hazır vəziyyətə gətirməli, lentin lazımı qaydada qurğuya geydirilməsinə diqqət yetirməlidir.

Filmin nümayişindən əvvəl müəllim şagirdlər qarşısında dramaturqun anadan olduğu ev, gənclik illəri, Tiflis həyatı, Azərbaycanın yeni əlifbasını yaratmaq uğrunda İstanbul məclisində çıxışı, dövrünün bir sıra şair və yazıçıları ilə əlaqədə olması, onlarla dostluğu haqqında şagird kollektivi qarşısında dəqiq suallar qoyulmalıdır. Bu, filmin nümayişi zamanı şagirdlərin diqqətli olmalarına, lazım gələrsə, müəyyən qeydlər də aparmalarına şərait yaradar.

Tədris filminin hər iki hissəsi birlikdə 30-35 dəqiqə vaxt aparır. Odur ki, tədris prosesində əsasən fraqmentlərin nümayişindən sonra şagirdlərə imkan veril-

məlidir ki, öz fikirlərini toplaya bilsinlər. Müəllim şagirdlərin diqqətini əvvəlcə məclisdə Heydər bəyin monoloqu, ikinci məclisdə Hacı Qara ilə Tükəzin dialoqu və Tuğ kəndliləri Mıkrıtçıla Arakel haqqında çəkilmiş fraqmentlərə yönəltməlidir. Sonra müəllim mövzunu tam mənimsətmək üçün şagirdlər qarşısında suallar qoymalıdır:

- Baxdığınız epizodlara əsasən, Hacı Qaranın şəxsiyyətini xarakterizə edin.

- Bazarın kasadlığından Hacı Qara nə üçün şikayət edir?

- Hacı Qaranın ailəyə münasibəti haqqında nə deyə bilərsiniz?

- Heydər bəyin monoloqunu aydınlaşdırın.

Şagirdlər evdə həmin suallara yazılı şəkildə cavab hazırlamalı və növbəti dərstdə müəllimin rəhbərliyi altında fikrini söyləməlidirlər.

Müəllim şagirdlərin mövzunu tam mənimsədiklərini müəyyən etmək məqsədi ilə inşa da yazdırmaqla bilər. Bu zaman şagirdlərə tapşırılmalıdır ki, filmdəki fraqmentlərdən aldıkları təəssüratı öz yazı işlərində dəqiq əks etdirməyə səy göstərsinlər. Yazı işlərinin nəticəsi şagirdlərin tədris filminin məzmununu nə dərəcədə mənimsədiklərini aşkara çıxarmalıdır.

Deməli, kollektiv axtarışda bilik fəal surətdə tətbiq olunur, biliklər arasında əlaqə yaradılır, bilik və bacarıq yeni şəraitə keçirilir. Beləliklə, keçilən materialın tam mənimsədilməsində ekranın üstünlükləri bir daha özünü göstərir.

H.CAVİD ANA DİLİ VƏ ONUN TƏDRİSİ HAQQINDA

Kamal CAMALLI,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin müəllimi.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının korifeylərindən biri olan H.Cavid zəngin yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti ilə geniş şöhrət qazanmış sənət fədaşdır. O, romantizmin, dramaturgiyamızın, pedaqoji və fəlsəfi fikir tariximizin inkişafında böyük rol oynadığı kimi, qədim, həm də zəngin tarixə malik doğma dilimizin saflığı, təmizliyi, gözəlliyi və tərəqqisi uğrunda da ciddi mübarizə aparmışdır.

Vətənpərvər şair doğma yurdumuzu, torpağımızı qanı və canı qədər sevdiyi kimi, ana dilimizə, onun tərəqqisi və tədrisi məsələsinə də sonsuz qayğı və məhəbbətlə yanaşmışdır. H.Cavid məktəblərimizdə ana dilimizi müdafiə edənlərdən biri olmuşdur. O, hələ tələbəlik illərindən (1905-1909-cu illər) ana dilimizin tədrisinə böyük əhəmiyyət verərək təlimə xüsusi diqqət yetirməyi zəruri sayırdı. Sonralar müəllimlik fəaliyyəti illərindən (1909-cu ildən) başlayaraq, öz şagird və tələbələrində ana dilinin paklığını, incəliyini sevdirməyə nail olmuşdur.

Böyük şair uşaqlara ilk növbədə ana dilini tam mənimsətməyi müəllimlərimizə

tövsiyə edirdi. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində çarizm əhalini ruslaşdırmaq məqsədi ilə Azərbaycanın bir çox şəhər və kəndlərində tədris edilən fənlərin hamısı, ana dili istisna olmaqla, rus dilində keçilirdi. H.Cavid ibtidai siniflərdə keçilən fənlərdən ana dilinə daha çox üstünlük verilməsini tələb edirdi. O yazırdı: "Hər gün üç dərs rusca, bir dərs türkcə (Azərbaycan dilində - K.C.) oxunsa, o yarı-yanlış türkcədən heç bir fayda hasil olmaz. İki gün içində tamam unudular gedər. O qarışıq yazılar, o pərişan imlalar, o qəliz kəlmələr ilə əsla bir şey anlaşılmaz... Hər gün üç dərs türkcə, bir dərs rusca oxudularsa... lazım olan işlərini beş-üç kəlmə yazıb söyləmək ilə yoluna qoya bilərlər". Pedaqog H.Cavid deyirdi ki, ana dili zəif tədris edildiyindən "...Məktəb şagirdləri az bir zamanda özlərini unudurlar, özlərini, sözlərini bilməyirlər. Tarixlərdən, köklərdən xəbərsiz qalırlar. Bu da bir millət üçün böyük qəflət, çox böyük tədennidir (tədənəni - geri getmə - K.C.). Dilsiz bir millət yaşayamaz, çarpıq münqəriz olur (münqəriz - aradan çıxmış - K.C.). (H.Ca-

vid. *Seçilmiş əsərləri. IV cild, B., 1985, s. 187-188, 189).*

Böyük sənətkar eyni zamanda ana dilinin saflığı, gözəlliyi məsələsinə də toxunmuşdur. Xüsusilə şer, sənət dilinin obrazlılığına, canlı və təsirli olmasına fikir verir, dilini korlayanları, pis vəziyyətə salanları istehza ilə qarşılayırdı. Bu haqda H.Cavidin tələbəsi, möhtərəm prezidentimizin müəllimi olmuş filologiya elmləri namizədi L.Hüseynzadənin Cavid haqqında xatirələrindəki bir qeyd maraqlıdır. O yazır: "Bir dəfə Naxçıvan çayını sel basmışdı, bu çaydan ayrılan qollardan axan sular H.Cavidin həyatına də dolmuşdu. O, küçəyə çıxıb hadisənin səbəbini öyrənmək istədikdə qonşuluqda yaşayan köhnə bir ziyalı ona belə cavab vermişdi: "Cənab müəllim, bu ovqat Naxçıvan çayına sel gəlmiş, tontəneyiqür-qürrəsindən übur etmək məhalə mümtənedir!" H.Cavid bu sözü müəllim yoldaşlarına və şagirdlərinə deyib, ana dilimizin belə ağır vəziyyətə salınmasını tənqid edirdi". (*"Sovet Naxçıvanı" qəzeti, aprel 1982-ci il. s.4.*)

Bu heç də o demək deyildir ki, H.Cavid ana dilindən qeyri dil öyrənməyin əleyhinə çıxmışdır. Yox. O, hələ İstanbulda təhsil aldığı illərdə məktub və məqalələrində gənc nəsle nəsihət edərək dil öyrənməyə xüsusi diqqət ye-

tirməyi zəruri sayırdı. H.Cavidin özünün də rus, ingilis, alman, fransız dillərini öyrənməsi barədə maraqlı qeydləri vardır. Fars və ərəb dillərini isə hələ "Mədrəsə"də və "Məktəbi-tərbiyə"də oxuduğu illərdə öyrənmişdi.

1904-cü il avqustun 27-də "Şərqi-Rus" qəzetində nəşr etdirdiyi "Naxçıvandan təbsirə" adlı məqaləsində Cavid yazırdı: "...Vətən övladı üçün lazımdır ki, əvvəlcə vətən dili olan türk dilini (Azərbaycan dilini - K.C) bəzi mətbuatı oxumaq və öyrənmək üçün bilməlidir. İkinci bir para hadisələrin və xəbərlərin məzmununu bilmək üçün fars dilini öyrənməlidirlər, üçüncü dini məsələlərlə məşğul olanlar ərəb dilini bilməlidirlər. Dördüncü rus dilini əsaslı bilməlidirlər. O rus dilini ki, bizim vətəndə bəzi həqiqətləri və məsələləri bilmək və dərk etməkdə ən lazımlı vəsait sayılır. O dili öyrənmək və bilmək lazım və vacibdir". (*H.Cavid. Seçilmiş əsərləri. IV cild, B., 1985, s. 183.*)

Məlumdur ki, H.Cavid bir çox məktəblərdə, o cümlədən "Səfa" məktəbində ana dili və ədəbiyyatı tədris etmişdir. 1916-cı il oktyabrın 13-də "Yeni iqbal" qəzetində C.Bünyadzadənin Cavidlə bağlı maraqlı bir məqaləsi verilmişdir. O yazırdı: "Səfa" cəmiyyətinin nə dərəcədə tərəqqi etdiyinə bir dəlil də indiki "Səfa" məktəbi göstərilə

bilər. İbtidada yalnız acizlərinin təhti-idarəsinə baxan bir məktəb, indi hər cəhətcə vüsət tapıb Hüseyn Cavid və Hüseynov kimi müqtədir zatlar əlinə keçmişdir. "Səfa" məktəbi ilə şəhər məktəblərinin arasında olan fərq çox böyükdür. Çünki "Səfa" məktəbi ilə oradakıları bilmək üçün dördüncü sinifdən buraxdığımız uşaqların şəhadətnamələri bunu isbat edə bilər. Əlbəttə, Hüseyn Cavid verən türkcələr ilə başqa türkcələrdə təvafüt olmalıdır".

H.Cavid ana dilinin saflığı və təmizliyi uğrunda mübarizəsini yalnız müəllimlik fəaliyyətində deyil, həm də yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, vətənpərvər şair-dramaturq, nasir, pedaqoq kimi ədəbi yaradıcılığında da inamla davam etdirmişdir. 1915-ci il avqustun 13-də "Yeni iqbal" qəzeti yazırdı: "Hüseyn Cavid əfəndi Qafqasiya islamlarının ən dərin düşüncəli və ən incə duyğulu, əməlpərvər, həqiqi şairidir. Onun mümkün qədər sadə türkcə kəlmələrdən düzdüyü səlis və ahəngdar səlasəti-bədiəsi oxuyanın qarşısında məharət və lətafət, nəzakət və nəzahət, məna və hikmət, əməl və fikrət kimi pək nadir məzayayi-aliyəsi canlanaraq, son dərəcə parlaq və dilnişin lövhələr təsvir etməkdədir. Bu məziyyətlər bütün bir lövhədə ahəngdarənə bir surətdə cızılıb getdiyi kimi, onun hər bir kəlməsin-

də, imlasında, şivəsində, lisanında və yalnız özünə xas üslubi-fəsilində belə diri-diri çırpınıb durur..."

1919-cu ildə H.Cavid A.Şaiq ilə müştərək üçüncü və dördüncü siniflər üçün "Qəvaidi-ədəbiyyat" (ədəbiyyat dərsləri) adlı dərslik kitabçası hazırlamışlar. Həmin kitabın 39-45-ci səhifələrində H.Cavidin tərcümeyi-halı və əsərlərindən "Balaxanı neft mədənlərində", "Kiçik sərşəri", "Öksüz Ənvər", "İlk bahar", "Qız məktəbində", "Çiçək sevgisi" kimi şerləri çap olunmuşdur. Bundan başqa, A.Şaiqlə, M.Mahmudbəyovun müştərək yazdıqları "Müntəxəbat" ("Qiraət kitabı") dərsliyində H.Cavidin "Bir qız" ("Qız məktəbində") adlı şeri dərc olunmuşdur.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, XX əsr Azərbaycan ədəbi romantizminin banisi olan H.Cavid pedaqoji fikir tariximizdə mühüm yer tutan, onun inkişafı yolunda silinməz iz buraxan, çoxşaxəli tarixi xidmətləri ilə metodik fikri irəli aparan şəxsiyyətlərdən olmuşdur. Onun ədəbi fəaliyyətində, məktub və məqalələrində ana dilinin təlimi, tərəqqisi haqqında fikirləri, zəmanəsi üçün əhəmiyyətli olan dərslikləri və s. bu kimi ümumi pedaqoji istiqamətlər gələcəkdə də öyrənilməyə və ətraflı tədqiq olunmağa layiqdir.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZ-ŞƏKİLÇİLƏR

Elbəyi MAQSUDOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent.

Sözlərimizin hər biri həm qrammatik, həm də leksik baxımdan zəngin, çox qədim qaynaqlarla bağlı olduğu kimi, şəkilçilərimiz də olduqca maraqlı, müxtəlifçəkarlı və rəngarəngdir. Dilimizdə işlədilən şəkilçilər müxtəlif baxımdan öyrənilib, araşdırılıb və tədris edilib.

Sözün məna, forma və funksiyasını dəyişdirən bu kiçik morfemlər törəmə yollarına, vəzifə və məna xüsusiyyətlərinə görə çox genişdir. Sözdəki yerinə görə ön, iç və son şəkilçilər olmaqla təsnif edilmiş, vəzifə və məna xüsusiyyətləri baxımından isə üç yerə ayrılmışdır: 1) sözdüzəldici şəkilçilər; 2) sözdəyişdirici şəkilçilər; 3) formadüzəldici şəkilçilər (Müasir Azərbaycan dili. II c. Azərbaycan EA, "Elm", Bakı. 1980, s. 16).

Dilimizdəki şəkilçilərin sinonim, omonim və antonimliyi, onların leksik, leksik-qrammatik, qrammatik-leksik, qrammatik şəkilçilər kimi qruplaşdırılması, ayrı-ayrı nitq hissələrinə aidliyi, quruluşca növləri, məhsuldar və qeyri-məhsuldar olması və s. xüsusiyyətləri də geniş tədqiq edilmişdir.

Lakin Azərbaycan dilində işlətdiyimiz şəkilçilərin çox

maraqlı və digər dillərdə olmayan bir formal əlaməti haqqında heç bir dilçilik ədəbiyyatında yazılmamış və ya çox az yazılmışdır. Dilimizdəki söz köklərinə qoşulan morfemlərin ən maraqlı, digər dillərdə olmayan bu əlaməti onların söz kökünə qoşulduqda şəkilçi, ayrılıqda isə müstəqil sözlər kimi işləmə bilməsidir. Məsələn, *çökək, qoşulu, sıxac, təbliğət, gücsüz* kimi sözlərdə *-ək, -ulu, -ac, -at, -süz* sözdüzəldici şəkilçi, ayrılıqda isə müəyyən leksik və qrammatik məna bildirən, ayrı-ayrı nitq hissələri yerində işlənən sözlərdir. Dildə şəkilçilərin omonimliyi (*-in4, -da2* və s.), sinonimliyi (*-ib4=araq2; -na, -bi=sız4*), antonimliyi (*-lı4=sız4*) və paronimliyi (*-incə, -inçi; -kar, -gər*) mövcuddur. Şəkilçilər sözlərlə də omonimlik təşkil edə bilərlər. Sözlərlə şəkilçilərin omonimliyi haqda H.Həsənovun "Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti" adlı kitabında bəzi qeydlər vardır. Müəllif qeyd edir ki, "Müstəqil mənalı sözlərlə şəkilçilər də omonim münasibətdə olur... Dilimizdə eyni səs kompleksi vahidləri həm müstəqil-leksik vahid, həm də şəkilçi kimi işlədilir" (Göstərilən əsər, s. 36).

Lakin həm söz, həm də şəkilçi kimi işlədilən bu dil vahidlərinin digər xüsusiyyətləri, onların dil termini kimi necə adlandırılması haqda heç bir əlavə məlumat verilməmişdir.

Azərbaycan dilində sözlərlə şəkilçilərin omonimləşməsinə əks etdirən belə eyni səslilə dil vahidləri çoxdur. Biz onları şərti olaraq "söz-şəkilçi" adlandırırıq. Dilçilik ədəbiyyatında "söz-şəkilçi" termininə rast gəlməsək də, "söz cümlə" termini ilə tez-tez qarşılaşırıq (Müasir Azərbaycan dili, III c. Azərbaycan EA, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1981, s. 284; "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı, Bakı, "Təhsil", 1999, səh. 32 və s).

Ana dilimizdəki qrammatik şəkilçilərə nisbətən leksik şəkilçilərin içərisində söz-şəkilçilər daha çoxdur. Bunlar, əsasən, aşağıdakılardır: *-al, -an, -ar, -anaq, -araq, -inci, -kar, -ulu, -dik, -dar, -ac, -ək, -ələ, -yan, -yana, -sev, -sək, -çək, -süz, -qan, -qu, -kin, -gün, -dan, -dər, -dur, -ud, -siz, -gər, -üt, -inci, -um, -əl, -qan, -gəc, -dan, -dən, -daş, -cil, -çilik, -ev, -maz, -lək, -iş, -ücü, -it, -ur, -yük, -ün, -il, -un, -kar, -ildə, -kəm, -xana, -tay, -qir, -saz* və s.

Grammatik şəkilçilər arasında da söz-şəkilçilərin özünəməxsus yeri vardır. Bunlar aşağıdakılardır: *-sin, -yum, -ək, -an, -um, -dur, -yan, -yar, -dan, -incə,*

-dikdə, -dikcə, -mədən, -un, -ün, -ar, -ər, -araq, -maz, -ən, -miz, -su, -düyün, -dikcə, -dən, -dan və s.

Söz-şəkilçilərin ən çoxu isim və fel sırasında özünü göstərsə də, onlar digər nitq hissələrinə də bənzəyirlər.

İsim: *-əl, -dən, -daş, -il, -ev, -at, -dan;*

Sifət: *-al, -ala, -ulu, -kar, -inci, -dik;*

Əvəzlik: *-sən, -siz;*

Fel: *-an, -dər, -ud, -süz, -çək, -dər;*

Zərf: *-yana, -ildə;*

Bağlayıcı: *-ya, -gah;*

Qoşma: *-ilə (-la, -lə)* və s.

Söz-şəkilçilərin dialekt və təqlidi sözlərə də oxşarlığı, omonimliyi mövcuddur. Belə ki, *-ərkən, -ma, -mə, -öv, -suz* dialekt sözlərə, *-cü, -cik, -çük* isə təqlidi sözlərə çox bənzəyirlər.

Fellərə aid söz-şəkilçilər, əsasən, felin əmr formasına oxşayırlar. Ayrılıqda onları felin əmr formasındakı sözlərdən fərqləndirmək olduqca çətin-dir. Məsələn, *-ək, ək; -gün, gün; -süz, süz* və s. nümunələrdə şəkilçilərin əvvəlində qoyulan kiçik xətt, defis işarəsi olmasa, onlardan hansının söz, hansının şəkilçi olduğunu müəyyənləşdirmək xeyli çətin-dir. Eynilə bu fikir digər nitq hissələrinə oxşayan söz-şəkilçilərə də aiddir. Söz-şəkilçilərdən danışarkən onların sözdən şəkilçiyə doğru istiqamətdə formalaşması hallarının möv-

culuğunu da qeyd etmək lazımdır.

Belə ki, Azərbaycan dilindəki yarımçıq fellər (A.Bağirov. Türk dillərində yarımçıq fellər. Bakı. APU. 1993), köməkçi fellər (M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, "Maarif", 1973, s.160), hissəciklər, bağlamalar (Müasir Azərbaycan dili, II c. Azərbaycan EA, "Elm" nəşriyyatı, Bakı, 1980, s. 469) adı ilə dil-də əksini tapmış *idi, imiş*, sözləri isə, *ilə* qoşması və s. şəkilçiləşməyə doğru daha çox meyillənmiş və şəkilçiləşə bilmişlər.

Söz-şəkilçilərin bir qismi həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilər yerində işlənə bilir (*-ək, -an, -dan, -dur, -um, -dən* və s.) "*Çökək*" sözündəki *-ək* sözdüzəldici şəkilçidir-sə, "*sevək*" sözündəki *-ək* qrammatik şəkilçidir. "*Ək*" isə ayrılıqda üçüncü şəxs təkdə, felin əmr formasında olan sözdür. Eyni söz-şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrinə də aid ola bilirlər. Məsələn, *-inci, -al, -an, -incə* və s. İnci söz-şəkilçisinin müxtəlif mənalarına diqqət yetirək: *inci* (isim) - qiymətli daş, mirvari; *inci* (sifət) - inci dişlər, inci sözlər; *inci* (fel) - Məndən inci, amma mən inciyən deyiləm. *-İnci* söz-şəkilçisi həm də miqdar saylarından sıra sayları düzəldən leksik-qrammatik şəkilçidir. Məsələn, *birinci, beşinci* və s.

Söz-şəkilçilər içərisində ikihecalı formalar da var ki,

onlar ayrı-ayrı hissələrin birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Türk dillərində işlədilən bir mənaya malik əksər söz-şəkilçilər əslində mürəkkəb şəkilçi olub aşağıdakı kimi meydana gəlmişlər:

-dikdə=dik+də-anaq=an+aq

-dikcə=dik+cə-mədən=mə+dən və s.

Sözlərin tərkibinə görə təhlilində, onların quruluşca növlərinin müəyyənləşdirilməsində söz-şəkilçiləri şagirdlər, hətta tələbələr bəzən ayrıca söz kimi götürürlər. Məsələn, *sürgün, vətəndaş, həvəssiz, göyərmək, kəskin* və s. tipli sözlərdə öyrəncilər sözün ikinci tərəfindəki *-gün, -daş, -siz, -ər, -kin* kimi şəkilçiləri sadə söz hesab edirlər. Bəzən isə səhvən onların quruluşca mürəkkəb söz olduqlarını söyləyirlər. Ona görə də söz-şəkilçilərin dilçilik əsərlərində və dərsliklərə gətirilməsi bu baxımdan da faydalı olardı. Linqvistik təhlillər aparılarkən şagirdləri düşündürmək, onların dillə bağlı təfəkkürlərini inkişaf etdirmək üçün müqayisə və əlaqə üsullarından geniş istifadə olunmalıdır.

Lazım gələrsə, hər hansı bir dil hadisəsinin, cümlənin, sözün, şəkilçinin, hərfin belə müqayisəyə cəlb edilməsi şagirdi düşündürməyə, onun müstəqil mühakimələr söyləməsinə xidmət etməlidir.

ŞAGİRD DÜŞÜNMƏLİDİR...

Tünzalə MİKAYILOVA,

Bakı şəhərindəki 162 saylı məktəbin müəllimi.

Gənc nəslin təşəbbüskar, fəal, müstəqil, yaradıcı düşüncə sahibi kimi formalaşdırılması təhsil islahatının məktəbin qarşısına qoyduğu mühüm vəzifələrdəndir. Bu vəzifənin uğurla reallaşdırılması digər təlim fənləri ilə yanaşı, ədəbiyyatın tədrisini də təkmilləşdirməyi və səmərəli qurmağı tələb edir.

Müstəqil düşüncəyi bacaran gənclərin tərbiyə edilməsinin vacibliyi barədə sovet hakimiyyəti illərində də danışılır, konfranslar keçirilir, diskussiyalar aparılırdı. Lakin bu, kampaniya xarakterli olurdu. Problem barədə çox qısa vaxt ərzində bolluca danışılır, tezliklə də unudulurdu. Ən bəlalı cəhət isə bu danışılanların müəllimlərə məhz məktəbin tələbləri səviyyəsində çatdırılmaması idi. Pedaqoji elmlərdə akademizm baş alıb gedirdi. Aydınca hiss olunurdu ki, pedaqoji elmlər, necə deyərlər, özü üçün mövcuddur, məktəb isə öz dərdləri ilə baş-başa qalır... Bircə elə o faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, ədəbiyyat dərsləkləri şagirdlərdə müstəqil düşüncənin, yaradıcı təfəkkürün formalaşdırılması baxımından müəllimlərə əhəmiyyətli istiqamət vermirdi.

Bədii əsəri duyan, ondan zövq alan, onu dəyərləndirə bilən oxucunu (şagirdi) necə tərbiyə etmək olar?

Müşahidələrimə, şəxsi təcrübəmə əsasən bu sualla bağlı fikirlərimi həmkarlarımla bölüşmək istəyirəm.

V-VII sinif şagirdlərini bədii mətnə, əsasən, əhvalat və hadisələr cəlb edir. Bundan narahat olmağa dəyməz. Bu, təbiidir; şagirdlərin yaş səviyyəsindən və ibtidai siniflərdə öyrəndikləri mətnlərdən irəli gəlir. Elə ilk dərscə V sinif şagirdlərini mətndəki əhəmiyyətli strixlərin üzərində düşündürürəm. Kiçik bir işarənin mətndəki başlıca fikri ifadə edə bilməsi imkanını müşahidə edən şagirdlərim heyrlənir, onların sözə daha həssas yanaşmalarına səbəb olur.

Güclü emosionallıq doğuran kiçik bir təsvirin üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil edirəm. Adı sözlərin güclü bədii təsirə malik olduğunu, cəlb edici bədii lövhə, mənzərə yarada bildiyini hiss edən şagirdlər mətnə daha diqqətlə yanaşır, belə təsvirləri müstəqil müəyənləşdirməyə cəhd göstərirlər. Bu iş prosesində şagirdlərə ver-

diyim sualların üzərində diqqətlə işləyirəm. Təcrübəmdən bilirəm ki, məhz suallar şagirdlərin fikrini, düşüncəsini oyadır. Bu prosesdə ədəbi fakt və hadisələri yada salmağı tələb edən suallarla axtarışlar aparacağı, müstəqil fikir söyləməyi tələb edən sualları əlaqələndirməyə, uzlaşdırmağa xüsusi diqqət yetirirəm. Təcrübəmdən mənə aydın olmuşdur ki, bu məzmununda aparılan işlərin səmərəliliyi onların müntəzəm, ardıcıl, sistemli təşkilindən asılıdır.

Məlumdur ki, "Buz heykəl" V sinif şagirdlərinin tanış olduqları ilk hekayədir. Bu əsər təkcə həcminə görə yox, həm də məzmununa görə şagirdləri heyrləndirir. İlk dəfə belə irihəcmli əsəri oxuyan şagirdlər mütləq vərdişlərinə yad olan cəhətlərlə qarşılaşırlar: əhvalatçılıqdan, hadisəçilikdən çox, psixoloji təhlilə, obrazın daxili nitqinə, təbiət təsvirlərinə geniş yer verilməsi və s.

V sinif şagirdləri bütün bunların mahiyyətinə enməkdə çətinlik çəkirlər.

İlkin mütaliədən sonra məzmunun necə qavrandığını aşkara çıxarmaq məqsədilə apardığım müsahibədən məlum olur ki, şagirdlər hekayədə təsvir olunanlar barədə, əksər hallarda, ümumi şəkildə danışmaq məhdudlaşırlar. Bu cür yanaşma tədrisən şagirdlərdə bədii sözün gözəlliyinə laqeydlik yaradır, nəticə isə acınacaqlı olur - ən təsirli boyalar belə emosional təsirlənməyə səbəb olmur.

Məhz buna görə də V sinifdə elə ilk mövzudan başlayaraq mətndəki bədiiyyətə, obrazlılığa və bunları yaratmaq üçün yazıçının əl atdığı incə vasitələrə diqqəti cəlb edirəm.

Beşinci sinifə qədəm qoyan şagirdlərin çoxu "Buz heykəl" in başlanğıcındakı peyzajdan az təsirlənir. Bu yığcam, lakin çox tutarlı təbiət təsvirinin əsərin ideyasının açılmasındakı rolunu isə heç yardımçı sualların köməyi ilə də şərh edə bilmirlər.

Şaxtılı qış gecəsinin sərtliyini qabarıq ifadə etmək üçün yazıçının seçdiyi uğurlu sözlərə, yaradılan mənzərənin təsirliyinə və təkrarolunmazlığına diqqəti cəlb edirəm. Başlıcası isə dəhşətli qış gecəsinə şagirdlərin təsəvvür etmələrinə ciddi səy göstərirəm.

Hekayənin elə birinci cümləsindən sözə həssas münasibətin vacibliyini şagirdlərə başa salıram:

- "Qırx birinci ilin qışı" - bu tarix sizə nə deyir?

Maraqlıdır ki, hər dəfə sinifdə bu tarixin dəhşətli dünya müharibəsi ilə bağlı olduğunu bilən şagirdlər tapılır. Bu tarixin arxasında faciələrin dayanacağını şagirdlərin hamısının başa düşəcəyi şəkildə, həm də çox yığcam şəkildə açıqlayırıram. Elə bununla da birinci cümlənin çox ağır mənə yükünün başa düşülməsinə çalışırıram.

İkinci cümlə bu ağır fikir üzərinə bir ağırlıq da əlavə edir: "Şaxtılı bir gecə". Şagirdlərə bu iki cümləni bir neçə dəfə oxuduram. Onların adlıq

cümlə şəklində qurulmasının doğurduğu emosionallığın şagirdlərimə sirayət etməsinə səy göstərirəm. Şagirdlərimə izah edirəm ki, qış gecəsinin sərtliyini ifadə etmək üçün yazıçı bir-birindən tutarlı sözlər seçmiş, kiçicik abzasda insan qəlbini titrədən təkrar olunmaz mənzərə yaratmışdır.

Şagirdlərimdən soruşuram:

- Məndəki üçüncü cümləni ("Elə bil canlı-cansız ətrafda nə varsa donub buz bağlamışdır") yazıçı aşağıdakı şəkildə işlədə bilərdimi - "Elə bil ətrafda nə varsa hamısı donmuşdur"?

Hər dəfə bu sualı verəndə şagirdlərin gərginlik içərisində düşündüklərinin şahidi oluram. Onların fikir mübadiləsi etməsinə, mübahisələr aparmalarına imkan yaradırəm. Fikirilər haçalanır, rəylər fərqlənir... Lakin hər dəfə də məni sevindirən fakt o olur ki, şagirdlərimin bir qismi hekayədəki cümlənin daha təsirli və bədii olduğunu sezə bilərlər. Yığcam müsahibə ilə məsələnin mahiyyətini şagirdlərin hamısının başa düşmələrinə şərait yaradırəm.

Məndəki dördüncü cümlənin üzərində də şagirdlərin müşahidələrini təşkil edirəm. Bu cümlə, ilk növbədə tərkib hissələrinin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edir. Bu da təsadüfi deyil; yazıçı sanki inadkarlıqla oxucusuna çatdırmaq istəyir ki, bu qış gecəsi adi soyuq gecələrdən biri deyil. Şagirdləri məhz bunu dərk etməyə istiqamətləndirirəm. Cümləni sadalama intonasiyası ilə oxudur, soyuğun şid-

dətinin və deməli, yazıçının niyyətinin (ananın vəziyyəti çixılmazdır!) şagirdlərimin başa düşmələrinə çalışıram.

Peyzajla bağlı aparılan bu iş müəyyən təcrübə qazanan şagirdlərə sonra verəcəyim tapşırığı ("Ananın vəziyyətini ağırlaşdırən səbəbləri aydınlaşdırın") uğurla yerinə yetirmələrinə səbəb olur.

Bədii sözə, təsvirlərdəki incəliklərə şagirdlərdə bu cür həssas münasibətin yaradılması hekayənin sonrakı epizodlarında onların fikri fəallığına, müstəqil axtarışlarına səbəb olur.

Bunu təhlil tələb edən tapşırıqlara şagirdlərin hazırladıkları cavablar da təsdiq edir. Həmin tapşırıqlardan birinə ("Ananın övladına münasibətini aydınlaşdırın. Fikrinizi misallarla sübut edin") hazırlanan cavabların səciyyəvi məqamlarına nəzər salaq.

Cavabların təhlili onları səviyyələrinə görə üç qrupa ayırmağa imkan verir. Şagirdlərdən bir qrupu, əsasən, ümumi sözlərlə məhdudlaşırlar. Belə cavablarda məndən nümunələrin gətirilməsi də, əksər hallarda, unudulur, yaxud az əhəmiyyətli misallar üzərində dayanılır. Təhlildən çox məzmunun xatırladılmasına meyl edilir. Belə işlərdə sözcülük də güclü olur.

Bu qəbildən işlərin birində oxuyuruq: "Ana öz körpəsini çox sevir, onu ölümdən xilas etmək istəyir. Ana körpəsini sinəsinə sıxıb qaçır. Şaxta onu dondursa da özü haqqında düşünür, körpəsini düşünür..."

Şagirdlərin başqa bir qrupunun cavabında isə təhlil istiqaməti nisbətən güclü olur. Məndən gətirilən misallar da əhəmiyyətliyi ilə diqqəti cəlb edir. Lakin sözcülük, faktların zəif əhatə olunması, ümumiləşdirmənin bəsitliyi bu tip cavablar üçün səciyyəvidir.

Belə cavabların birində yazılır: "Ana körpəsini xilas etmək üçün çırpınır. O, uşağını həm düşməndən, həm də soyuqdan qoruyur. O, körpəsini çox sevir, təkcə onun haqqında düşünür, onu xilas etməyə çalışır. Ana özünün donmasından qorxmur, özü haqqında düşünür, onu düşündürən ancaq körpəsinin salamat qalmasıdır. "Şaxta isə buzlu bir alov kimi ananın üz-gözünü qarsır və ana, ürəyində qıvrılan bir qorxunun ağıladığını, şivən qopardığını eşidir - körpə donur, körpə donacaq, qolları arasındakı kövrək bir nəfəs söncək..."

Ana son nəfəsinə kimi körpəsinin dərini çəkir".

Şagirdlərin bir qismi isə (onlar tədris ilinin əvvəlində sayca azlıq təşkil edirlər) təhlilə daha geniş yer verirlər. Təsvirlərin daha dərin qatlarına enmək, məndən tutarlı nümunələr seçmək bu cavablar üçün səciyyəvidir. Bu cavablarda ümumiləşdirmə ünsürləri, sözə həssas münasibət aydınca seçilir. Belə cavablar üçün səciyyəvi olanlardan birində oxuyuruq: "Ananın yurdunu düşmən alıb, o, azad torpağa can atır. Ana tək deyil, körpəsini bağrına bəsib durmadan qaçır. Qılınc kimi

kəsən şaxtalı gecə onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırır, amma "ana nəfəsini dərmədən gedir, yığılır, qar içində batıb qalır, çırpınır, bir təhər ayağa qalxır", çətinliklərə baxmayaraq irəliləyir..."

Ana özünü tamam unudur. O yalnız körpəsi haqqında düşünür. Birdən ananın qəlbindən qorxulu hiss keçir - körpə donacaq... Ananın ürəyi üsyan edir. Bütün dünya, həyat heç olsa da ana körpəsini xilas edəcək, "qoy dünya donub buzlağa dönsün, həyat yer üstündən qaçıb yer altına köçsün, yenə də ana ürəyinin hərarəti sönməyəcək, heç bir kor qüvvə kiçik bir həyat fidanını ananın sinəsindən qopara bilməz!"

Körpəsini canından əziz tutan ana paltarlarını bir-bir soyunub körpəsini bükür..."

Bu cavablarda şagirdlərin apardıqları ümumiləşdirmələr, gəldikləri nəticələr, fərqli məzmununda olsalar da xeyli dərəcədə əsaslandırılmış olur: "Bütün analar övladlarını sevir", "Anaların hamısı övladları üçün özlərini ölməyə verərlər", "Ana üçün övladdan əziz heç nə yoxdur"...

Janrından və həcmindən asılı olmayaraq sonrakı əsərlərin tədrisində də bu istiqamətdə iş aparıram. Bu məzmununda işin sistemli təşkili təkcə mətnin şüurlu və möhkəm mənimsənilməsinə yox, həm də şagirdlərdə müstəqil fikrin formalaşmasına, bədii-estetik zövqün inkişafına əhəmiyyətli təsir edir.

SATİRİK PORTRET VƏ OBRAZIN ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ ONUN ROLU

Reydanə CUMANOVA,

Sumqayıt şəhərindəki 14 saylı orta məktəbin müəllimi.

Metodik ədəbiyyatımızda ədəbi qəhrəmanların öyrədilməsi barədə az danışılmamışdır. İstər aşağı, istərsə də yuxarı siniflərdə bədii obrazların hərtərəfli mənimsədilməsi ilə bağlı maraqlı iş üsulları təklif edilmiş, tutarlı metodik priyomlar müəyyənləşdirilmişdir. Ədəbi qəhrəmanın öyrədilməsinin müxtəlif mərhələlərində onun portretinin şərhinə diqqət yetirməyin vacibliyi də metodik ədəbiyyatda diqqəti çəkmişdir. Lakin etiraf edilməlidir ki, bu, ardıcıl və sistemli olmamışdır. Başlıcası isə satirik portret, obrazın xarakterinin açılmasında onun rolu, demək olar, yaddan çıxmışdır. Unudulmamalıdır ki, estetik inikasın xüsusi vasitəsi hesab olunan portret bədii əsərdə surətlərin dolğun, canlı təsvirində, xarakterlərin hərtərəfli açılmasında müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Hər bir şair və yazıçı parlaq, yaddaqalan portret yaratmaq istedadına malik olmur. Çünki bədii əsərdəki surətlərin sözlə rəsmini çəkmək, onu canlı bir insan kimi yaddaşlara köçürmək sənətkardan xüsusi bacarıq, böyük məharət tələb edir. Məlumdur ki, portret bədii əsərlərdəki surətlərin zahiri görkəminin, geyiminin, sifət cizgilərinin, danışığı, gülüş tərzinin, hərəkətlərinin-yerişinin, oturuşunun, duruşunun sözlə ifadəsidir,

təsviridir. Portret əyanilikdir, şəkillilikdir.

Xarakterlərin açılmasında bədii portret mühüm vasitədir. Bu baxımdan iki cəhət özünü göstərə bilər: 1) *Surətin zahiri görkəmi ilə daxili aləmi bir-birinə uyğun gələ bilər*; 2) *Surətin zahiri görkəmi ilə daxili aləmi arasında kəskin ziddiyyət ola bilər*.

Satirik portreti adi portretlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlər var. Belə ki, satirik portret təsvirində mənfi tiplərin xarici görkəmi eybəcər, gülməli şəkildə, karikatura mövqeyində təsvir olunur. Satirik portretlərdə, adətən, mübaliğə, qrotesk kimi üsullardan daha çox istifadə olunur. Portret ustaları mənfi tiplərin təsviri zamanı satirik ifadələrə, satirik bənzətmələrə daha çox üstünlük verirlər. Lakin bəzən satirik portretlərdə lirik ifadələrə də təsadüf olunur. Müəlliflər bu lirik ifadələri elə ustalıqla işlədirlər ki, oxucuda mənfi tipə qarşı qəzəb və nifrət daha da artmış olur. Satirik tip lirik ifadələrlə daha şiddətli gülüşə məruz qalır. Satirik portret təsvirində işlədilən hər bir ifadə tipə qarşı kəskin şiddətli mənfi tendensiya yaratmağa xidmət edir.

Yuxarı siniflərdə şagirdlərə çatdırmaq lazımdır ki, XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən,

Ə. Haqverdiyev, C. Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir satirik portret ustası kimi tanınmışlar. Lakin Əli Nəzmi, Əli Razi Şamçızadə, Əliqulu Qəmküsar, Mirzə Əli Möcüz, Məmməd Səid Orudadi, Cəfər Cabbarlı, Əliəğa Vahid və b. yaradıcılığında da maraqlı satirik portret nümunələrinə rast gəlmək mümkündür.

Satirik portretə aid nümunələri isə həyatı və yaradıcılığı ətraflı öyrədilən sənətkarlardan seçmək lazımdır. Əlbəttə, bu, icmal materiallarının tədrisində həmin məsələyə müraciəti inkar etmir.

"Satirik portret" anlayışının mahiyyətini aydınlaşdırmaq, bu səpkidə yaradılan portretin obrazın dərk edilməsinə təsirini açıqlamaq üçün M.Ə.Sabirin əsərləri daha geniş imkan verir. Sabirin yaradıcılığı ilə daha ətraflı tanış olan X sinif şagirdlərinə şairin "Qocalıqdan şikayət", "Kişi", "Cavan", "Bakı pəhlivanları", "Qoyma, gəldi" və s. şeirləri barədə məlumat verərkən satirik portretdən söz açmaq olar. Bu baxımdan "Kişi" satirasındakı mənfi tipin portreti şiddətli gülüş doğurur:

Ömr ötüşüb, baş ağarıb un kimi,

Diş tökülüb, saqqal olub Yun kimi,

Sinə çöküb, bel bükülüb Nun kimi,

Gərçi olubsan qoca meymun kimi...

Şair mənfi tipin "başının" ağarmasını una, saqqalını yuna, belinin bükülməsini isə "Nun" hərfinə bənzətmişdir. Tipin xa-

rici görkəmi kimi daxili də eybəcərdir. Çünki bu tip təkcə avam yox, həm də cahil və nadandır. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, bu əsərdə satirik portretlə xarakter bir-birinə uyğun gəlir; obrazın eybəcər, gülməli zahiri görkəmi ilə iyrənc daxili aləmi bir-birini tamamlayır.

Şagirdlərdə satirik portret haqqında daha dolğun təsəvvür yaratmaq üçün Sabirin əsərlərinə müxtəlif rəssamlar - Ə.Əzimzadə, İ.Nəcəfqulu və başqaları tərəfindən çəkilmiş illüstrasiyalardan, rəsmlərdən istifadə etmək yerinə düşər. Bu, şagirdlərin təsəvvürünü daha da konkretləşdirir.

Müəllim izah edə bilər ki, "Kişi" satirasında tipin portreti başqa bir surətin dili ilə yaradılır. Lakin elə satirik portretlər də var ki, təsvir birbaşa müəllifin sözləri ilə verilir. Bu baxımdan Sabirin "Bakı pəhlivanlarına" satirasındakı portret daha səciyyəvidir:

Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,

Qəlbim alışır bəldəki patranını görcək.

Baxdıqca revolverinə əndamım olur süst,

Bağrım yarılır xəncəri-bürhanını görcək...

Qoy borkünü gəc qaşının üstündə, fırılda,

Kəndin kimi bir lotiyi-meydanını görcək...

Gəh "iskorod" çəkmə, gəhi göy "lakeronni"

Vəllən gecə-gündüzdə xuramanımı görçək...

Bu, şairin öz sözləri ilə rəsmi çəkdiyi qoçuların satirik portretidir. Şair bu mənfi tipin qoçu olduğunu nəzərə çarpdırmaq üçün diqqəti onun "əlindəki qalxanına", belindəki "patranına, revolverinə", "xəncəri-büranına" - yəni kəskin, iti xəncərinə, "börkünü kəc" qaşının üstünə qoymasına diqqəti cəlb edir.

Satirik portret sənətkarlığı C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı üçün də xarakterikdir. X sinifdə C.Məmmədquluzadənin "Danabəş kəndinin əhvalatları" əsəri tədris edilir. Əsərin təhlili zamanı şagirdlərə Xudayar bəyin məşhur satirik portretini ətraflı izah etmək vacibdir. Şagirdlər üçün daha maraqlı olsun deyə, C.Məmmədquluzadənin şerlərindəki satirik portretlər haqqında da yığcam məlumat vermək yerinə düşər. Ədibin "Mürəbbe" adlı satirasındakı portret təsviri lakonikliyi, yığcamlığı ilə diqqəti cəlb edir.

Saqqalı sünbül, yanağı lalə,
Özü də bənzəyir vəhşi çaqqalə,

Qulaqları uzun, gözü piyalə,
Millətə bəladır mənim sevdiiyim.

Bu satirik portretə diqqəti cəlb edən bir mühüm cəhət odur ki, şair mənfi tipin zahiri görkəmini həm satirik, həm də lirik ifadələrlə nəzərə çarpdırır. "Yanağı lalə", "gözü piyalə" lirik ifadələrdir. Lakin bu lirik ifadələr müsbət yox, mənfi tip haqqın-

da söyləndiyindən kəskin istehza və kinayə doğurur. "Saqqalı sünbül", "vəhşi çaqqal", "qulaqları uzun" isə satirik ifadələrdir. Bu ifadələr mənfi tipi daha öldürücü zərbə altına qoyur, şiddətli gülüş yaradır.

Şagirdlərə bir məlumatı da çatdırmaq lazımdır ki, C.Məmmədquluzadədən sonra məşhur mollanəsrəddinçi şair Əli Nəzmi "Mənim sevdiiyim" adlı şer yazmış və satirik, lirik bənzətmələrlə zəngin maraqlı satirik portret yaratmağa nail olmuşdur. Əli Nəzmi təsvir zamanı daha kəskin satirik ifadələr - "peysəri qalxan", "qaşı orax", "başı çəprəngə", "ağı çərək", "burnu girvənkə", "qarnı xaşal", "qurşağı örkən", "sinəsi xərmən" kimi satirik bənzətmələr işlətməmişdir.

Satirik portretə aid maraqlı nümunələrə M.Ə.Möcüzün yaradıcılığında da təsadüf olunur. X sinif şagirdlərinə M.Ə.Möcüzün yaradıcılığı barədə icmal xarakterli məlumat verilir. Ona görə də şagirdlərə şairin portret sənətkarlığı haqqında danışmaq da faydalıdır. Müəllim, Möcüzün satirik portret ustası olduğunu konkret nümunələrlə izah etməlidir. Şairin "Təşbih" satirasındakı mənfi tipin zahiri görkəmi necə də gülməli təsvir olunmuşdur:

Saqqalın tərə, bıqların cəfəri,

Dəhanın tərək, ləblərin qayğanaq.

Dilin bamiyə, dişlərin mərcimək.

Danışma, ay oğlan, mənə ver qulaq,

Qovun qaşların, gülbəsər

qolların,

Xuda eyləsin bədnəzərdən uzaq!...

Şagirdlərə satirik portreti izah edərkən daha bir sənətkarın - C.Cabbarlının da yaradıcılığına müraciət etmək olar. XI sinifdə C.Cabbarlının şer yaradıcılığı barədə məlumat verilir. Bu prosesdə böyük dramaturqun satirik əsərlərindəki portretlərin bitkinliyinə diqqəti cəlb etmək olar. Şagirdlərə o da izah olunmalıdır ki, C.Cabbarlının şer yaradıcılığında geniş satirik portret təsvirləri olmasa da, bu təsvirlər parlaqlığı ilə seçilir. Məsələn, "Görməkdəyəm" satirasında şair yalançı din xadimlərini kəskin tənqid edir.

C.Cabbarlının "Qızlardan kişilərə protesto" satirasındakı portret detalları da diqqəti çəkir:

İndi xəbərdar edirik ərleri,

O yekəqurşaq, yekə peysərleri,...

Bu, qızların dili ilə verilmiş kişilərin satirik təsviridir. "Yekəqurşaq", "yekə peysərlər" isə cahil ərlerin zahiri görkəmini səciyyələndirən satirik portret detallarıdır. Bu detallar "Hürriyyət"ə düşmən olan kişilərin, ərlerin daxili aləmini, mənfi təbiətini açmaqda mühüm rol oynayır.

Satirik portretlərin bir qrupunda isə mənfi tip öz sözləri ilə özünün xarici görkəmi barədə təsəvvür yaradır. Ə.Vahidin "Gic olmuşam" satirasındakı din xadimi özünün karikatura tipli rəsmi belə təsvir edir:

Boynum dönüb mütəkkəyə,
filtək yekəlmişəm,

Buynuz çıxartmışam, günü-gündən kökəlmişəm.

Vəznim on altı puddu, keçən gün çəkilmişəm,

Mən, doğrudan da, gülməli bir halə gəlmişəm.

Qat-qat dolubdu qarnıma piy, ölküc olmuşam.

Şeytan qalib qıraqda, mən ondan bic olmuşam.

Daha sonra "barmaqlarım hənadə, tərəvətdə saqqalım" deyən din xadimi hiylə ilə pul qazandığını da gizlətmir. Başqaları ac olduğu halda o, hər gün yağlı bozbaş yeyir, şərbət və balı da heç zaman əskik olmur. Elə buna görə də zahiri görkəmi çox gülməli hala düşmüşdür.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, hər bir sənətkarın satirik portret yaratmaq üsulu fərqlidir, fərddir. Hər bir sənətkar mənfi tipin satirik təsvirini çəkərkən rəngarəng boyalardan istifadə edir. Araşdırmalardan məlum olur ki, sənətkarların yaradıcılığında həm geniş satirik portret təsvirlərinə, həm də yığcam, həttə bir-iki detal və cizgi ilə məhdudlaşdırılmış nümunələrə də rast gəlinir. Bəzən sənətkar mənfi tipin bütün zahiri cizgiləri içərisindən tək bir-cə detal seçir. Lakin bu bir detalla müəllif satirik tipə qarşı şiddətli gülüş yarada bilir, onun daxili keyfiyyətlərini, psixologiyasını, düşüncə tərzini açmağa nail olur. Məktəb təcrübəsində məsələnin bu tərəfinə diqqət yetirməklə şagirdlərin bədii obrazla bağlı qazandıqları təsəvvürlərin tamlığına nail olmaq mümkündür.

"AYGÜN" POEMASININ DİLİ ÜZƏRİNDƏ İŞ

Nəriman ABDULOV,

Bakının Suraxanı rayonundakı 282 sayılı məktəbin müəllimi.

Poetika ilə məşğul olan tədqiqatçıların fikrincə, ədəbiyyatın canı olan dilin, sözün rəng çalarlarını, mənə incəliklərini araşdırmadan bədii əsərin mahiyyətini, onun estetik məzmununu tam dərk etmək qeyri-mümkündür.

Özünəməxsus sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə fərqlənən S.Vurğun əsərlərinin dili bədii, obrazlı dilin ən yetkin, kamil nümunələri səviyyəsindədir. Sənətkarın dil və üslub gözəlliyinin, yüksək emosionallığının, təsirli və xəlqi olmasının sirri nədədir? Ana dilinin saflığının qorunmasına aid bir məqaləsində şair yazırdı: "Yayda mən həmişə üç aya qədər bağda işlədim. Dilin öz milli ruhundan uzaqlaşmamaq üçün pəfonu qurardım. Beləcə, mən Azərbaycan havalarını dinləyə-dinləyə işlədim və mənə elə gələrdi ki, doğma dilin təbiətinə, ruhuna yaxın olmaqda bu mənə kömək edir".

S.Vurğun poeziyasının bədiiyi təkcə məcazların - bədii təsvir vasitələrinin dil faktları kimi sıxlığı ilə yox, əsl obrazlılıq nümunəsi sayılan xalq danışığı dilindən maksimum bəhrələnməsi ilə də səciyyəlidir. Professor A.Axundov "S.Vurğunun dili və şer sənəti" adlı məqaləsində yazır: "Onun əsərlərində torpaqdan, real varlıqdan və insanlardan təcrid olunmuş dumanlı təşbehlər, istiarələr yoxdur. S.Vurğunun bənzətmələri üzərində oxucu baş sındırmır, onlar dərin mənə ifadə

etməklə bərabər, sadə və aydındır".

"Aygün" poemasını tədris edərkən elə ilk ifadəli oxu saatlarından tutmuş obrazların təhlilinə qədər - bütün məşğələlərdə eyni zamanda dil faktlarına da diqqət yetirirəm. Əslində dil və üslub təhlili əsərin məzmun və ideya təhlilindən nəinki ayrılmalı, əksinə, xarakterlərin, sənətkar qayəsinin daha dolğun açılmasına xidmət etməlidir. Məhz bu yolla şagirdlər ana dilinin şirinliyini, zənginliyini, qüdrətini - bir sözlə, nəyə qadir olduğunu dərk edə bilərlər.

Fonetik səviyyədə obrazlılığın göstəriciləri içərisində bədii intonasiya məsələləri xüsusi rola malikdir. Tələffüz təzi və danışığı xüsusiyyəti olan intonasiya təkcə əsərin məzmununun bədii nitqdəki səslənməsindən ibarət deyildir: oxucunun hiss və duyğularına fəal təsir göstərməklə onu əsərin ideya dərinə, sənətkarın bədii məqsədinə qovuşduran dil faktıdır.

"Aygün" lirik-epik poema olduğundan surətlərin hiss və həyəcanları mənşəm şəkildə təhkiyə yolu ilə verilməklə bərabər, hadisələrə sənətkar münasibətini ifadə edən parçalar - lirik haşiyyə də süjetdən kənar ünsürlər vasitəsilə öz əksini tapır. Bu isə əsərin ümumi mənzərəsi fonunda epik və lirik intonasiyanın növbələşməsi deməkdir. Lirik haşiyyələrə məxsus ritm və melodik quru-

luşun danışığı tərzinə gətirdiyi axıcılıq, rəvanlıq, dinclik ruhu oxşayır:

Aygünə dedim ki, sən qalma işdən,

Gedim mən axtarım, görüm hardadır.

Onu söz gücünə tez taparam mən,

Qorxub-eləmə ki, uzaqlardadır.

Şagird bu yerdə sanki lirik qəhrəmanın Aygünlə vidalaşmış ayrıldığı səhnənin canlı şahidinə çevrilir, Əmirxanın sorağıyla, "dağlar ayaqlayıb, dərələr aşan" müəllifə qoşulur, Mili, Muğanı gəzir.

Hadisələrin ahənginə uyğun olaraq bir-birindən kəskin fərqlənən iki intonasiya faktına diqqət yetirək:

1. O getdi sürətli bir ildırım tək,

Ürək sinəsində qalxdı ayağa...

2. Bir vaxt gülə-gülə gəldim bu evə,

İndisə ayrılıb gedirəm mən, ah!..

Birinci nümunədə ağır, sərt, bir az da qəzəbli ton, digərində isə həzin, kövrək, qəlb titrədən bir intonasiya...

İntonasiyanın emosional-ritorik növləri hesab olunan bədii sual, nidalar və xitablar da əsərin dil və üslub xüsusiyyətlərini şərtləndirən amillərdəndir. Xitabların müxtəsər yox, geniş, həm də nidalı birləşmə şəklində olması təsadüfi xarakter daşımamış, müraciət obyektinin özünə bir poetik tutum gətirmişdir. Əlavə cümlə quruluşunda verilmiş aşağıdakı parçalar maraqlıdır:

1. (Gözəl qadın! Nə xeyirxah bir ürəyin var,

Bu hissini duyacağımı ürək-

dən ərin?
Gözündəmi qalacaqdır bu xoş arzular?

Daşlarımı dəyəcəkdir yoxsa sözlərin?)

2. (Sağ ol, bacım! Sağ ol sən, ey qəhrəman ana!

Mən də sənənin bu qəlbini al-qışlayıram.)

Qədim türk şerlərindən başlamış bu günə qədər böyük bir tarixi yol keçən alliterasiya - samit uyuşması poemanın ümumi ruhuna bir ahəngdarlıq, melodiya, ritm gətirmişdir. "Ş" və "s" kimi novlu samitlərin təkrarına daha çox təsadüf olunur:

1. Qəlbinə dəyməsin sözü, söhbətim

Səndə məhəbbət də, namus da vardır.

2. Qopsa da tufanlar, sərt fırtınalar,

Nə ot saralacaq, nə gül solacaq.

Alliterasiyalar bəzən fonetik paralelizm şəklindədir:

1. Oğlanlar, qızlar da qoşa-qoşadır,

Şəhər başdan-başa bir tamaşadır.

2. Zolaq-zolaq, yaşıl-yaşıl meşələr salın.

3. Gözlərində ulduz-ulduz arzular yandı.

Sintaktik təkrarlar da ahəngdarlığa, ekspressivliyə xidmət edir. Əsasən zərf kimi işlənən və defislə yazılan leksik təkrarlardan (tez-tez, yavaş-yavaş, az-az) fərqli olaraq yan-yana gələn eyni sözlərdən düzəlmiş sintaktik təkrarlar ayrı yazılır:

1. Gülən güləcəkdir... cəhənnəmə ki...

2. Gül gülü çağırır, çiçək çiçəyi.

Şagirdlərə izah edirəm ki, poetik dilin güclü vasitələrindən

biri də epitetlərdir. Əşya və hadisənin oxucu üçün lazım olan cəhətlərini daha qabarıq göstərməkdən ötrü ona əlavə edilən bədii təyin, yəni epitetlərin əsərdə həm müqəyyəd (sabitləşmiş), həm də fərdi situativ nümunələri var. Sifət və isim, qismən də isim və isim vasitəsilə düzələn sadə epitetlər: "dəli qış, kor təbiət, göyərçin əllər, qara xəyal, ahil dağlar, lal düşüncələr, gül dodaqlar, mehriban səs, sərxoş arzular, acı töhmət, başsız ehtiras, cilovsuz hisslər, ana torpaq, qoca dünya, odlu alqışlar, şəhla gözlər, kor ehtiras, şırmayı dillər və s".

Obrazın portretini - zahiri və daxili cizgilərini əyaniləşdirmək məqamında iki və daha artıq sözdən ibarət silsilə epitetlər yaradılmışdır:

1. Qartal gözlü Əmirxanın baxışlarında

Bir kişilik, bir vüqar da oxuyur gəlin.

2. Yüngül başlı, boş ürəkli insanlar da var.

3. Şəfiqənin şam barmaqlı nazik əlləri...

İkinci tərəfinə -14 şəkilçisi artırılmış birinci növ təyini söz birləşməsinin obrazlılıq qazanaraq işlənməsi hadisəsi bütövlükdə S.Vurğun poeziyası üçün çox xarakterikdir ("Çox keçmişəm bu dağlardan, Durna gözlü bulaqlardan; Hey baxıram bu düzlərə, Ala gözlü gündüzlərə, Qara xallı ağ üzlərə; Başına döndüyüm gül üzlü sona" və s.).

Öyrəndikləri ədəbi nümunələrdən şagirdlər bilirlər ki, təşbeh poeziyada ən çox işlənən obrazlı təsvir vasitəsidir. Müqayisə, qarşılaşdırma əsasında yarandığı üçün ona "bənzmə" də deyilir. İnsanla təbiətin bir-birinə bənzədilməsi ilə yaranan geniş təşbeh-

lər sistemindən əvvəlcə insanın müxtəlif təbiət hadisələrinə bənzədilməsi ilə yaranan nümunələrə diqqət yetirək:

1. Əmirxan hərəcayı dumanlar kimi,

Göydə dayanmadı, yerə enmədi.

2. Qəmli baxışları su kimi axdı.

3. Qış günəşi kimi göründü tək-tək.

4. Aygün bulud kimi tutuldu bir an.

5. Xəzan vurmuş yarpaq kimi rəngi saraldı.

Bənzətmə vasitəsi rolunda qədər, kimi, tək qoşmaları ilə yanaşı, "bənzər" leksik vahidindən istifadə olunmaqla kamil obrazlılıq nümunəsi - müfəssəl təşbeh yaradılmışdır:

Qonaq da köçəri bir quşa bənzər,

Yalnız ev sahibi uçan deyildir.

İnsanın ədəbi qəhrəmanlarla müqayisəsi yolu ilə yaranan bənzətmələr:

1. - Nə üçün dərd çəkir? Bəs deyirlər siz

Leyli-Məcnun kimi sevişirsiniz...

2. Əmirxansa yuxarıdan baxdı hər kəsə,

İş üstündə Fərhad kimi külüng çalmaq.

Təbiət hadisələrinə, qeyri-insani varlıqlara məxsus əlamət və keyfiyyətlərin insan üzərinə köçürülməsi ilə:

1. Aygün açır pəncərəni, baxır küçüyə,

Quldur kimi qılınc çəkib soxulur külək.

2. Ərgənün da ağır-ağır aradır bir dinir,

Dünya görmüş, zaman görmüş qocalar kimi.

3. Çöldə yapıncılı adamlar kimi

Görünürdü ağaclar da ayışığında.

-dır4 xəbərlik şəkilçisi və -14 sifət düzəldən şəkilçi bənzətmə vasitəsi mövqeyində təşbeh yaranmasına xidmət edir:

1. Keçən hadisədən dərs almış onlar

Ki, yaman xəbərlər quş qanadlıdır.

2. Mən matəm şairi ola bilmərəm,

O ana ürəyi dağ qalasıdır.

3. O, indi bildi ki, əlbirlik nədir,

Elsiz igidlik də bir əfsanədir.

Şagirdlərə əvvəlcə metafora haqqında aşağıdakı məlumatı verirəm: Əlamət və hərəkətin bənzəyiş nəticəsində başqa predmetin üzərinə köçürülməsi ilə yaranan metaforalar (istiarə) da lakonik, obrazlı ifadələrdir. Metaforada təşbehdən fərqli olaraq, bənzədilən tərəf özü iştirak etmir, onun əlamət və keyfiyyəti bənzəyənin üzərinə köçürülür. ("Gizli təşbeh" ifadəsi buradan yaranır.) İnsana məxsus əlamətlərin təbiət hadisələrinin üzərinə köçürülməsi ilə yaranan metaforalar S.Vurğun yaradıcılığında üstünlük təşkil edir:

1. O il öz ömrünü çox uzatdı qış,

Ağardıb dişini güldü insana.

Ağ kəfən geyindi düzlər, ya maclar.

Çayların üstündən buz körpü saldı.

2. Qum təpəsi kimi yeridikcə qar

Buludlar kişnədi, göylər ağladı.

3. Şaxta ata mindi qılınc çəkərək

Təbiət insanla durdu üz-

üzə...

4. Fırtınalar, təlatümlər baş əyir bizə.

6. Gecə yorğanını çəkmiş başına.

Poemada "addəyişmə, əvəzetmə" nəticəsində yaranan bədii sənətkarlıq nümunələrinə - metaforalara da təsadüf etmək olur. İnsan adı və əlamətlərinin təsviri zamanı əvəzetmə, yəni mənsubiyyətə görə düzələn metaforaya:

Mənimdir o meyxoş, o dolğun çiçək,

Sevəcək, sevəcək o dilbər məni.

Mənimlə bir yerdə dövrən sürəcək

Ayrımaq olarmı səsdən nəğməni?

Təsvir, yaxud tərənnüm edilən əşyanın, hadisənin məna, əlamət, kəmiyyət və keyfiyyətə hədsiz dərəcədə artırılması, şişirdilməsiylə yaranan məcaz növü - mübaliğə və onun tam əksi olan litotalar təsir gücünü artırmaqla emosionallığa səbəb olur:

1. Dağ boyda gövdəsi döndü yumağa.

2. Aygünün başısa buluda dəydi.

3. Ucalıb göylərə dəysə də başım...

4. Mən kiçiləcəyəm bir nöqtə qədər.

Bütün bunlar "Aygün" poemasının zəngin məcazlar sistemindən bəzi nümunələrdir. "Sənətin gözəllik tacı" sayılan bu kimi poetik fiqurlar üzərində müstəqil iş vərdislərinə yiyələnməyin gözəl, savadlı nitqə, yüksək estetik zövqə malik kamil insan formalaşdırılmasında böyük tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİYYAT DƏRSLƏRİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ TƏCRÜBƏSİNDƏN

Qənirə SULTANOVA,

Yasamal Rayon Təhsil Şöbəsi metodmərkəzinin direktoru.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi" haqqında fərmanı və "Milli mədəniyyətimizin qorunub saxlanması" barədə bəyanatı təhsil işçilərinin fəallığının artırılması üçün qarşıda çox mühüm vəzifələr qoymuşdur. Bu vəzifələrdən biri təlim prosesində şagirdlərə dərin bilik verməklə yanaşı, onlarda yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirmək, müstəqil düşüncəyə malik gənc nəsil yetişdirməkdir.

Təhsil İslahatı Proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirildiyi bir vaxtda yalnız yeni texnologiyalardan, müasir, fəal təlim metodlarından istifadə edərək şagirdlərə dərin bilik vermək, onların yaradıcı təfəkkürünü, idrak fəallığını və müstəqilliyini artırmaq olar.

Rayonumuzda təlimin keyfiyyətini yüksəltmək məqsədilə dərəcə müasir pedaqoji təfəkkür baxımından yanaşan, qabaqcıl təcrübəsi ilə fərqlənən müəllimlər çoxdur. 158 sayılı məktəbin müəllimi Xuraman Əliyeva, 286 sayılı məktəbin müəllimi Rəna Xəlilova, 21 sayılı məktəbin müəllimi Fərrux Ağasıyev (məktəbin direktoru), 173 sayılı məktəbin müəllimi Sara Zeyniyeva,

176 sayılı məktəbin müəllimləri Şəhla Hüseynova, Fatma Əbdüləzimova və bir çoxlarının adları haqlı olaraq öz işinin ustası olan müəllimlər sırasında çəkilir.

2000-2001-ci tədris ilində "İlin ən yaxşı pedaqoji mühazirəsi" müsabiqəsinin şəhər mərhələsində I yeri, respublika mərhələsində II yeri tutan Mələhət Həsənova (199 sayılı məktəb) pedaqoji işə yüksək məsuliyyət hissi ilə yanaşan, müasir tələblər baxımından təlimin aktiv metodlarından yaradıcılıqla istifadə edən, elmi-metodik bacarığını daim artıran müəllimlərdəndir.

Açıq dərslər müəllimin pedaqoji məharətini nümayiş etdirmək, həmkarlarının fikir və mülahizələrini öyrənilib mübahisəli görünən problemlərə aydınlıq gətirmək üçün sınaqlı yoldur. Doğrudur, müəllimlər arasında ona ağız büzənələr də tapılır. Mələhət müəllim isə neçə illik təcrübəsində sübuta yetirib ki, açıq dərslərin təşkili müəllimin bacarığını nümayiş etdirir, hazırlıq səviyyəsini xeyli artırır. Əlbəttə, müəllimin pedaqoji ustalığını artırmaq üçün başqa yollar da mövcuddur.

M.Həsənovanın bu yaxınlarda keçirdiyi açıq dərslərdə qon-

şu respublikalardan qonaq gəlmiş həmkarları da iştirak edirdi. Rusiya Federativ Respublikasından olan Yuliya Mryakina, Qırğızstandan Jlyova Tatyana, həmçinin Azad Müəllimlər Birliyinin əməkdaşları, rayonun qabaqcıl müəllimləri dərslərin yüksək səviyyədə keçməsinin şahidi oldular, xoş təəssürat aldıklarını bildirdilər.

IX sinifdə keçirilən açıq dərslərin mövzusu belə idi: "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarından "Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunun təhlili. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şagirdlərdən biri Dədə Qorqud paltarında dərslərdə iştirak edir, yeri gələndə öz öyüd-nəsihətləri ilə sanki dərslərin mərhələlərini bir-biri ilə bağlayır, söylənilənləri məntiqi cəhətdən tamamlayırdı.

Mələhət müəllim həmişəki kimi öz ənənəsinə sadıq qalaraq dərslərdə şagirdləri beş qrupa böldü (bu dəfə 5 rəngdə olan 25 dairəciyi şagirdlərə payladı, nəticədə hər 5 eyni rəngdə dairəcik götürən şagird bir qrupda toplandı). Müəllim həmçinin hər qrupun liderini təyin etmişdi və qrupları "Oğuz", "Göytürk", "Dədə Qorqud", "Qazan xan" və "Qarabağ" adlandırmışdı.

Müəllim şagirdlərin əvvəlki dərslərdə öyrəndiklərinə istinad edərək mövzuya keçid üçün əlverişli şərait yaratdı, söz assosiyasından məharətlə istifadə etdi.

Müəllim: Uşaqlar, deyə bilərsinizmi, "Dədə Qorqud" kəlamını işlədərkən ilk növbədə fikrinizə nə gəlir, rəylərinizi hansı sözlərlə, ifadələrlə bilərsiniz?

Cavab üçün hər qrupa eyni vaxt verilir, bu vaxtda hər qrupun üzvləri daha çox söz deməyə, deyilənləri təkrar etməməyə çalışır, qeydlər də edirlər...

Dədə Qorqudun müdrikliyi haqqında sözlər, nəsihətlər müəllim tərəfindən lövhədə yazılır, ya da şagirdlərin qeydləri lövhəyə yapışdırılır.

Müəllim deyilənləri ümumiləşdirmək üçün yenidən qruplara müraciət edir.

Müəllim: Sadalanan sözlərin mahiyyətini necə ümumiləşdirərdiniz? Dədə Qorqud kimdir? Dastanların əsas qayəsi nədir?

Şagird: (Ən tez cavab verən qrup): Dədə Qorqud çox müdrik, uzaqqörən, ağıllı yol göstərəndir. "Dədə Qorqud" dastanlarının əsas qayəsi düşmənlərə nifrət, vətənə, böyüyə dərin hörmət və məhəbbətdir.

(Digər qrupların şagirdləri öz əlavələrini edirlər. Təxminən 5-6 dəqiqə vaxt gedir).

Müəllim artıq sinifdə canlanma yaratmışdı və yalnız bundan sonra qrupların liderlərindən xahiş etdi ki, 5 rəngli kartoçkalarda hazırladıqları mövzunun məzmununa aid sualları götürsünlər. Qrupların işləməsi üçün onlara 5 dəqiqə vaxt verildi.

Kartoçka 1.

Salur Qazanın bəylərə təklifi. Onda.

Kartoçka 2.

Qazan xanın evinin yağmalanması-talanması.

Kartoçka 3.

Qazan xanın ovdan qayıtması.

Kartoçka 4.

Qazan xanın Şöklü Məliklə qarşılaşması. Burla xatunun oğlu ilə söhbəti.

Kartoçka 5.

Qazan xanın ailəsinin xilas. Müəllim bütün şagirdlərin iştirak etməsinə şərait yaratmaq məqsədilə kartoçkalarda 5 köməkçi sual da yazır, lider hər sualı cavablandırmağı qrupun bir üzvünə tapşırır. (Mövzunun məzmunu üzərində işə təxminən 15 dəqiqə vaxt gedir).

Müəllim dərslərin gedişinə müdaxilə edərək şagirdlərin nəzərlərini əsərdəki obrazları seçiyəndirən xüsusiyyətlərə cəlb etməyə yönəlir və yeni kartoçkalara qruplara paylayır.

Kartoçka 1.

"Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunun əsas xüsusiyyətləri (hər kartoçkada köməkçi suallar da verilir).

Kartoçka 2.

"Dədə Qorqud" dastanlarında verilən öyüd və nəsihətləri seçin, mahiyyətini izah edin.

Kartoçka 3.

"Dədə Qorqud"un qədim abidə kimi Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında yeri və müasirliyi.

Kartoçka 4.

Dastandakı tarixi və coğrafi adların əksi, dastanın dili haqqında bildiklərinizi qeyd edin.

Kartoçka 5.

"Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunu rəsmilə ifadə edin.

Müəllim tapşırıqları yerinə yetirmək üçün 5 dəqiqə vaxt ayırır, qrupların köməkçi suallar üzərində işləməsinə müşahidə

edərək bəzən şagird fəallığını, daha tez cavab vermələrini, digər qrupların cavablarına əlavələr etməsini nəzərə alır.

Müəllim qrupların cavablarını ümumiləşdirərkən şagirdlərin verdikləri ən dəyərli, doğru və düzgün versiyaları qısa olaraq lövhəyə qeyd edir və şagirdlərdən onu ədəbiyyat dəftərlərinə köçürmələrini xahiş edir. Şagirdlərin mövzuya aid çəkdiyi illüstrasiyanı lövhədən asır və ayrı-ayrı qrupların hər mərhələdə verdikləri cavablara görə aldıkları qiymətləri - balları ümumiləşdirir, həm qrupların, həm də fəal şagirdlərin qiymətini elan edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dərslərdə şagirdlər verilən tapşırıqlara hazırlaşarkən Aşiq Ədalətin ifasında saz havası, türklərin ifa etdikləri "Türküstan" mahnısı səsləndi. Sınıf otağı mövzu ilə əlaqədar "Dədə Qorqud - 1300" sərgisinin eksponatları, "Türk dilləri ağacı" tablosu və s. əyani və texniki vasitələrlə təchiz edilmişdi.

Nəhayət, evə "Müstəqil Azərbaycanı necə görmək istəyirəm" adlı inşa yazmaq və tarixi qaynaq kimi dastanlardan istifadə etmək tapşırılır.

Ümumiyyətlə, Mələhət Həsənovanın müasir təlim metodlarından yaradıcılıqla istifadə edərək keçdiyi dərslər şagirdlərin hazırcavab, sərbəst düşüncəyə malik, vətənpərvər böyümləri üçün zəmin yaradır.

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLİKLƏRİ TƏKMİLLƏŞMƏLİDİR

Vəli BAYRAMOV,

Xətai Rayon Təhsil Şöbəsi metodmərkəzinin direktoru.

Səkinə AĞALAROVA,

Bakıdakı 191 sayılı orta məktəbin müəllimi.

Müasir dövrümüzdə yeni nəslin təlim-tərbiyəsi sahəsində görüləcək işlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Gənc nəslin elmi-dünyagörüşünün formalaşmasında məktəbin, təhsilin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu sahədə aparılan iş təlimin məzmunu ilə sıx bağlıdır. Proqram və dərslərlərin bir-birini tənzim etməsi, proqram materialının sadələşdirilərək şagirdlərə çatdırılması təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu cəhətdən dərslər müəlliflərinin əldə etdikləri nailiyyətlər sevindiricidir.

Dərslərdə, xüsusilə də, Azərbaycan dili dərslərində mövzudan əvvəl verilən çalışmaları şagirdlərin idrak fəaliyyətini, axtarıcılıq qabiliyyətini, təfəkkürünü inkişaf etdirmək baxımından diqqəti çəkir. Belə çalışmaları mövzunun müstəqil qavranılmasında çox önəmlidir.

Bununla belə dərslərdə

müəyyən çatışmazlıqlara da rast gəlirik. Bu cəhətdən müəllimləri narahat edən bəzi məsələlərə toxunmaq istərdik.

V sinfin "Azərbaycan dili dərslərində" (Ə.Əfəndizadə, B. Əhmədov) "K" səsini yazıda ifadəsi, zənnimizcə, "Ke" hərfinin iki səsi ifadə etməsi adı ilə verilsəydi, mövzuya aydınlıq gətirərdi. "X" səsini dərslərdə mahiyyəti açıqlanmalıdır. Bu dərslərdə nəzəri material sayca çoxdur. Belə ki, müəllim hər dərslərdə yeni mövzu keçmək məcburiyyətində qalır. Mövzunu möhkəmləndirmək üçün vaxt qalmır.

V və VI sinflərin Azərbaycan dili dərslərində sözlərin quruluşuna görə növləri müxtəlif şəkildə izah edilir. Professor Bəşir Əhmədov həm V, həm də VI sinflərin Azərbaycan dili dərslərində müəlliflərdən biridir. Ancaq V sinif dərslərinin özündə belə mürəkkəb sözlərlə bağlı zidd fikirlərə rast gəlirik. Ki-

tabdan bəzi nümunələrə müraciət edək. "Yazılışına görə mürəkkəb sözlər üç cür olur: 1) bitişik yazılanlar; 2) defislə yazılanlar; 3) ayrı yazılanlar". (s.95). "İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsindən əmələ gələn yeni məna bildirən və vurğusu II sözün üzərinə düşən mürəkkəb sözlər bitişik yazılır. Məsələn: istiot" (s. 96). "Mürəkkəb fellər (kömək etmək, razı qalmaq, şad olmaq və s.). Mürəkkəb saylar (on iki, otuz beş, yüz əlli və s.), ayrı yazılır" və s.

Dərslinin 203-cü səhifəsində belə saylar mürəkkəb tərkibi saylar adlanır. "Mürəkkəb-tərkibi saylar" ən azı iki sözün birləşməsi ilə yaranır. Məsələn: üç-dörd, beş-altı, on doqquz, min doqquz yüz otuz üçüncü, beşdə iki, sıfır tam onda bir. Üç-dörd, beş-altı tipli saylar qrammatik baxımdan, doğrudan da, əsl mürəkkəb saylardır və defislə yazılır. 19, 1993-cü tipli saylar isə tərkibi saylardır və ayrı yazılır".

Bu əks fikirlərin dərslərdə olması nə dərəcədə düzgündür? Əvvəlcə mürəkkəb söz kimi öyrətdiyimizə bir neçə aydan sonra tərkibi söz deyirik.

Ayrı yazılan sözlərin quruluşuna görə tərkibi olması fikrinə "Əvəzlik" və "Fel" bəhslərində də rast gəlirik. "Bu əvəzlilərin bəziləri quruluşca sadə (hamı, bəzi) bə-

ziləri isə tərkibi əvəzlikdir (kim isə, nə isə, bir neçəsi, hər biri və s.). Tərkibi əvəzlilər ayrı yazılır". (V sinif üçün "Azərbaycan dili", s. 226).

VI sinfin "Azərbaycan dili dərslində (müəlliflər Bəşir Əhmədov, Ağamusa Axundov) "Felin quruluşca növləri"ndən danışarkən yalnız hər iki tərəfdən zamanlara və şəxsə görə dəyişən fellər mürəkkəb, digərləri (yəni ayrı yazılanlar) isə tərkibi fel adlandırılmışdır (yaxşı elədi, yaxşı oldu, itib getdi tərkibi fellərdir). Bütün mürəkkəb sözlər kimi mürəkkəb fellər də iki müstəqil sözün (köməkçi sözün yox), atıldı-düşdü, ölçdü-biçdi birləşməsindən əmələ gəlir. Adam ol, yaxşı oldu, kömək et kimi tərkibi fellərdəki ikinci söz müstəqil deyil, köməkçi vəzifə daşıyır və belə sözlərə mürəkkəb fel demək olmaz" (s. 13).

"Morfologiya" bölməsinin tədrisi zamanı nə V sinfin, nə də VI sinfin dərslərində şəkilçilərin omonimliyi, sinonimliyi və antonimliyinə toxunulmur. Şəkilçilərin dərindən mənimsədilməsində dərslərin əsas vəsait kimi həm müəllimin, həm də şagirdin köməyinə çatmalıdır. Aydın ki, dərsləyə dilin bütün incəliklərini gətirmək qeyri-mümkündür. Ancaq müəyyən faktları cədvəllərdə, krossvord və sxemlərdə verib, onların üzə-

rində müşahidə aparmağı müəllim və şagirdlərin öhdəsinə buraxmaq olar.

V-VI siniflərin Azərbaycan dili dərslərindəki cədvəllərin əksəriyyəti sözün tərkibinin araşdırılmasına aiddir. Həmin çalışmaları cədvəlsiz də yerinə yetirmək olar; cədvəllər isə yaradıcı, düşündürücü olmalıdır.

VII-VIII sinif dərslərinin (müəllifləri:Q.Kazımov, Y.Seyidov) müəlliflərinin uğurları alqışlanmalıdır. Lakin həmin dərslərdə bizi narahat edən məsələlərlə də rastlaşdıq. Bizcə sintaktik əlaqələr söz birləşmələrindən əvvəl verilsə, daha münasib olar. Bir halda ki birləşmələrdən danışarkən sintaktik əlaqələrdən də danışırıq, deməli, əvvəlcə sintaktik əlaqənin nə olduğunu bilməliyik.

«Sintaksis» bölməsinin öyrədilməsi cümlə üzvləri və sintaktik əlaqələrin mahiyyətinin dərk edilməsi ilə başlamalıdır. Ancaq bunların hər ikisinə aid qaydalar verilir və nümunələr göstərilir. Şagirdlərin bunu başa düşmələri üçün belə məlumatlar kifayət etmir. İzahatın, problemin aydın dil ilə şərhinin azlığı dərslərin nöqsanlı tərəfləridir. Təcrübəli müəllimlər öz bilik və bacarıqları hesabına bu işin öhdəsindən gəlirlər. Ancaq unutmayaq ki, gənc müəllimlər üçün də dərslərin yol göstərən, onun işinin istiqah-

mətlənməsinə şərait yaradan əsas vəsait olmalıdır.

VIII sinifdə "Mürəkkəb cümlə" mövzusunda bir saat, onun ardınca gələn "Mürəkkəb cümlənin növləri" mövzusunda isə 3 saat vaxt ayrılmışdır. Ancaq dərslərdə iki mövzuya aid cəmi 2 çalışma verilmişdir. Proqramda verilən genişlik dərslərdəki tapşırıqlarla üst-üstə düşür. Məsələn, "Səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr" in mənimsənilməsinə 4 saat ayrılmasına baxmayaraq, 2 az həcmli çalışma ilə kifayətlənilmişdir. Səhifə 233-də qeyd edilir ki, səbəb budaq cümləsi baş cümlədən sonra gəlir. Verilən bütün nümunələrdə bu tipli cümlələr öz əksini tapıb. Lakin baş cümlədən əvvəl gələn səbəb budaq cümlələri də az deyil. Məsələn: Oğlan şirin-şirin nə deyirdisə, qız gülməkdən özünü saxlaya bilmirdi.

X-XI siniflər üçün Azərbaycan dili dərslərində bədii üslubdan sonra verilən bədii təsvir və bədii ifadə vasitələrinə saat ayrılmasına, zənnimizcə, ehtiyac yoxdur. Bu dərslərdə olan çalışmaları çoxu şifahidir. Bu da şagirdlərin icraya maraq hissini azaldır. Dərslərdə Azərbaycan dilinin keçmiş tarixi və inkişaf mərhələləri haqqında ətraflı məlumat verilməyib. Düşündürücü çalışma və suallar yox dərəcəsindədir.

TƏBİƏT VURĞUNU, GÖZƏLLİK AŞIĞI

XX əsr Azərbaycan poeziyasında özünəməxsus yaradıcılıq poetikası olan sənətkarlardan biri Hüseyn Arifdir. İnsan hissləri və mənəvi keyfiyyətlərinin, azadlıq və sülhün, təbiət gözəlliklərinin təsviri və tərənnümü H.Arif poeziyasının başlıca motivlərindəndir. Ümumiyyətlə, şairin yaradıcılığında təbiət başlıca yer tutur. Təsadüfi deyil ki, mərhum xalq şairi el yaddaşında təbiət nəğməkarı, xalq musiqisi və aşiq sənətinin bilicisi kimi özünə əbədi yer tutmuşdur. Orta məktəbin ədəbiyyat proqramında (XI sinifdə) H.Arif icmal mövzuda öyrənilir. Lakin bununla belə qüdrətli şairlə bağlı tədbirlər keçirilir. Belə musiqili-ədəbi kompozisiyaya müəllimlərin ehtiyacını nəzərə alaraq bir tədbir ssenarisini oxuculara təqdim edirik.

(Musiqi)

Şagird:

Vurğun Qazaxdadır... Bu xəbər, bu səs,

Hər kəndə yayıldı, hər evə çatdı;

Onu görmək üçün tələsdi hər kəs

Tələsdi maşınla, tələsdi atlı.

Şagird:

Şadlıq paltarını geydi qız, gəlin
Kəsəməni yeridi, Salahlı axdı...

Açıldı qabağı gedib-gələnin:
Şəhər birdən-birə ayağa qalxdı.

Şagird:

Buraxıb məktəbdə uşaq dərsini,

Sağa boylanırdı, sola baxırdı.

Satıcı unudub müştərisini,

- Şair keçər! - deyə yola baxırdı.

Aparıcı: Bu misralar görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Arifin ölməz sənətkarımız Səməd Vurğuna həsr olunmuş "Yolda" poeməsindəndir. Hələ gənclik illərindən Vurğun poeziyasına böyük maraq göstərmiş Hüseyn Arif sənət yollarında onu özünə bir ustad

bilmiş, həmişə xoş xatirələrlə yad etmişdir. Və şair ustasına hörmət və məhəbbət əlaməti olaraq məşhur "Yolda" poemasını yaratmış, sonralar eyni adlı mənzum dramı qələmə almışdır.

Aparıcı: Hüseyn Arif bu poemasında Səməd Vurğunu bir şair, bir el nəğməkarı, bir el ağsaqqalı, bir dost, bir insan kimi səciyyələndirən maraqlı epizodlar yaratmışdır.

Aparıcı: Hüseyn Arif böyük Vətən müharibəsində iştirak etmiş, odlu cəbhə yollarının ağır acılarını təsvirləmişdir. Həyata bağlılıq, vətənə məhəbbət onun əsərlərində yer tutan mövzularındandır.

Aparıcı: Çoxlu sayda kitabları ilə, müxtəlif illərdə oxucuları ilə görüşə gəlib, el maraq və məhəbbəti qazanmış görkəmli sənətkarın yaradıcılığı mövzu və motivlərinin zənginliyinə görə seçildiyi kimi, canlı, sadə xalq danışığı dilinə bağlılığı, çevik və xəlqi poetik formalarda dərin fəlsəfi-bədii fikir ifadə etmə məziyyəti ilə də oxucuların diqqətini cəlb etmişdir.

Aparıcı: Bu gün çoxsaylı şer və poemaları ilə ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus yer tutmuş Hüseyn Arifin əsərlərində ana yurdun təbiəti - dağ çayı, ana Kür, tarixlər şahidi olan qalalar, tutaş meşə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən, başlıca poetik obyektlərdən biridir.

Aparıcı: Təbiət Hüseyn Arifin bədii anlamında bir özgə gözəllik və naxışlarla, qeyri-adi poetik duyumlarla təsvir olunmuşdur. O, üzünü oxucusuna tutaraq yazırdı:

Şagird:

Gəl çıxacaq seyrinə uca dağların,

Çəmən olan yerdə xalça nə lazım!

Gözündən su içək buz bulaqların,

Lilpar olan yerdə dolça nə lazımlı!

Şagird:

Nə kaman götürək, nə tar, nə qaval,

Orda nəgmə də var, nəgməkar da var!...

Yarıb buludları dinəndə qartal

O səsə bərabər bir səs harda var!...

Şagird:

...Torpağın ətrini fikirləşəndə,

İpək tellərinə çiçək taxarsan.

Səhərlər yadına güzgü düşəndə,

Maral baxan gölə sən də baxarsan.

Şagird:

...Zülmət gecələrdə parlayan şimşək,

Yol üstə göz qırpan mayaq deyilmə?

Gəlin təbiəti biz də düşünək,

O özü hər şeyi düşünən kimi!

Aparıcı: Hüseyn Arif yaradıcılığında təbiət gözəlliklərinin təsviri xüsusi yer tutmuşdur. Bu heç də təsadüfi deyil. Çünki dünya ədəbiyyatına nəzər salanda da aydın görünür ki, ana təbiət "gözəlliğin ən qədim, ən geniş mənbəyi" hesab olunub. Eləcə də Azərbaycan söz sənətində ağ çalınmalı dağlar, gur axarlı çaylar, salxım yarpaqlı söyüdlər, qocaman palıdlar, xan çinarlar zaman-zaman nəsillərin varlığında estetik duyumlar oyadıb, onlarda gözəllik hisslərini formalaşdıran vasitəyə çevrilib. Təbiət özü gözəllikdir, gözəlliyi duymaqda, onu dərk etməkdə təbii tərbiyə sistemi olan qeyri-adi "müəllimdir". Gözəlliğin ən qədim və geniş mənbəyi olan təbiət fikri-estetik dəyəri ilə seçilən poeziyada daha əzəmətli və unudulmaz təsir məzmunu kəsb edir.

Aparıcı: Təbiət poeziya yarpaqlarında ilahi bir məğz qazanır, konkret fərd - şair təfsirində estetik məziyyətləri ilə daha anlamlı, daha ülvə və gözəl olur. Poeziya tariximizdə təbiət obrazlarının ulu bir salnaməsi var. Zəngin folklorumuzdan başlamış ta bu günə kimi söz sənətimizdə təbiət lövhələri, təbiət əşyaları, təbiət obrazlarının geniş araşdırma, fəlsəfi-fikri ümumiləşdirmələr üçün material verən ədəbi-bədii sistemi yaranmışdır.

Aparıcı: Foto təbiəti olduğu kimi əks edir, şair duyumunda isə adi bir şəh damlası müxtəlif anlamda təsvirlənir, sənətkar təxəyyülünün vüsət və qüdrətindən asılı olaraq müxtəlif cür aşkarlanır. Bədii ədəbiyyatımızda təbiət obrazları ənənəvidir. Və bu poetik salnamədə Nizami, Füzuli, Xətai, Vaqif, Cabbarlı, Səməd

Vurğun, Məmməd Araz, Musa Yaqub kimi söz sənətkarlarının adları cərgələnilir.

Təbiəti duyub incələmək, onu sözlərin vasitəsilə rəsm eləmək Hüseyn Arif ilhamının başlıca uğuru idi:

Şagird:

İlk baharda narın qarı
Yarıb keçər bənövşələr.
İnci kimi damlları
Bir-bir içər bənövşələr.

Şagird:

Meh toxunar üzlərinə,
Nur çilənər gözlərinə.
Kol dibini özlərinə
Məskən seçər bənövşələr.

Şagird:

Ürək ondan necə doya,
Dözmür yazı, qalmır yaya,
Vaxtlı gəlib bu dünyaya
Vaxtsiz köçər bənövşələr.

Aparıcı: Azərbaycan ərazisində min illik ömrü olan çinarlar az deyil. Bu çinarlar yerin alovundan can alışanda yaz nəfəsilə insanlara sərinlik gətirir. Çinarın məğrur görkəmi, vüqarlı duruşu tufanlara sinə gerir. Yaşadaq bu çinarları, qoruyaq onları... Yoxsa, yoxsa biz Nizami yadigarlarını itirmiş olarıq, Babəkin həmyaşına hörmətsizlik etmiş olarıq. Çünki şairin sözüncə:

Çinar - abidədir, çinar - yadigar,

Çinar canlı tarix, canlı yazıdır!...

Aparıcı: Hüseyn Arif üçün hər adi kol bir aləmdir, bir dünyadır. Ana təbiətə zəngindir, əsrarəngiz bir dünyadır. Və bu qeyri-adi dünyanın gözəllik naxışlarından biri palıdlardır. Dağın sinəsində baş-başa vermiş ətirli, qoca palıdlar torpağa, daşa əsil keşikçidir. Şəhlə yuyunub gündüzün nuruyla qurulan səssiz, səmirsiz düşü-

nən palıda şair duyumu belə mənə verir:

Şagird:

Sarsıtın onları külək də, çən də,

Fəsilər ötüşür, illər ötüşür.

Sevirəm palıdı, palıd deyəndə

Yada qüvvət düşür, dəyanət düşür.

Aparıcı: Hüseyn Arif şerlərində ana təbiətin gözəlliklərini vəsf eləməklə qalmır. Bu, olsa-olsa təbiətin qeyri-adi gözəlliyinin sözlərdə ifadəsi, estetik təsir vasitəsinin duyğularda - sözlərdə əksi kimi qəbul olunardı. Şair gövdəsində çayxana və ya anbar yerləşdirilən xan çinara nankor münasibəti qəbul edə bilmirdi. O, sözün fikri-emosional dəyərini, fəlsəfi mənaya arxalanaraq oxucunu oyadırdı.

Aparıcı: Hüseyn Arifin elə şerləri də vardır ki, o sözünü bir-başə təbiətə uzanan qara əl sahibinə deyirdi. Şair sözünün ünvanını dəqiqləşdirirdi. Bu qəbildən olan şerlər sırasında "Mühəndislə söhbət" xüsusi maraq doğurur.

Şair üzünü cavan yol mühəndisinə tutub ürək sözünü, saçları ağarmış şairin, ana yurdu təbiət eşqiylə gəzən sənətkarın kövrək duyumlarını söyləyirdi:

Şagird:

Müqəddəs torpağa yaxşı nəzər sal,

Hər daşın, qayanın öz hikməti var.

İtirər səmtini havalı qartal

Batsa bu qayalar, yatsa bu daşlar.

...Yollar da zinətdir vətənə, elə,

Geniş yolları da sevirəm qələbən.

Fikirləş qələmi alanda ələ -

Yıxma yüz palıdı bircə xətlə sən.

Aparıcı: "Palıd kimi", "Qartal yuvası", "Yadıma bahar düşür", "Çay", "Tüstü gəlir", "Meşəyə yağış düşür", "Ana torpaq", "Söz", "Kök və budaq", "Kötük", "Dağ çayı", "Üşüyər", "Düşməsin"... Hüseyn Arif yaradıcılığında təbiət mövzulu şerlər silsiləsi... təkcə bunlar deyil. Xalq şairinin bu mövzuda şerlərini sadalamaqla qurtarmaq olmaz. Azərbaycan poeziyasında təbiətlə daha sıx təmasda olan, daha çox təbiətə maraq göstərən, təbiətin hər gülü, hər çiçəyindən kövrələn, hissiyata qapılan Hüseyn Arif yaradıcılığında təbiət iki baxımdan xüsusi yer tutur. Əvvəla şer özü təbiət mövzulu olur, yəni dağ çayı, qocaman palıdlar poeziya üçün predmetə çevrilir:

Şagird:

Dağın sinəsində verib baş-başa,

Ətirli palıdlar, qoca palıdlar,
Əsil keşikçidir torpağa, daşa,
Vüqarlı palıdlar, uca palıdlar.

Aparıcı: Bəzən təbiətlə bağlı hər hansı həyati hadisəyə Hüseyn Arif sosial mənə verir, real məqamdan insanları düşünməyə, hərəkətlərini ölçüb-biçməyə, məsuliyyət hissini artırmağa çağırış kimi istifadə edirdi. Burada şairin poetik duyumu ilə sosial niyyəti bir-birinə o qədər yaxın olur ki, yığcamlıq və konkretlik qarşısında heyrətdə qalır-san. Adi bir misal. Meşədə azmı ocaq qalanır? Nə eybi var. Vay o gündən ki, bu ocağın bir közü kül yerindən aralı düşə. Onda dəhşət olur. Fəlakət törəyir:

Şagird:

Yel vurdu, ocağın sıçradı közü,

Onun arxasınca baxmadı heç kəs.

Azacıq keçmədən yanıb kül oldu

Yol üstə ucalan qocaman vələs.

Aparıcı: Hüseyn Arifin təbiət mövzulu şerlərində gözəlliyin əbədi və əzəli mənbəyi olan təbiət incilərinin özünəməxsus duyumları əksini tapıb. Bu poetik təsvirləri rənglər vasitəsilə kətana köçürən olsa, onda yurdun sinəsində gümüşü şəridə çevrilən çay rəsmi alınar. Bu çay qijiltı ilə axır, daşlarla toqquşur, dağ döşünü bəzəyib dərələrdən keçir.

Şagird:

Gül-çiçək səpələyib,
Dağ döşünü bəzəyir.
Gah da vurub palıdı,
Kökündən qoparıp o.
Məşələrin ətrini
Düzlərə aparır o.

Aparıcı: Ana təbiətimizi sevvək, onu qoruyub yaşadaq. Təbiəti qorumaq Azərbaycan torpağının ulu şöhrətini yaşatmaq, nəsilərin ana qucağını yaşatmaq deməkdir. Hər gülün, hər çiçəyin qədrini bilək. Beləcə ana torpağa bağlı bir ömür başlayaq...

Ana təbiətimizi sevvək! Kölgəsi böyük ağaclarımızı qurutma-yaq, çaylarımızın suları iti axsın, bülbüllərin nəğməsi yurdumuzdan əksilməsin... şairin əsərlərindən çıxan nəticə budur.

Aparıcı: Hüseyn Arifin onlarca şerinə bəstələnmiş mahnılar, çoxlu sayda poema və şerləri bu gün belə sənətsevərlərin bədii-estetik ovqatını yaxşılaşdıran sənət inciləri kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Ssenarini tərtib etdi:
Şamxəlil MƏMMƏDOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

XEYİRXAH İNSAN, GÖZƏL MÜƏLLİM

Yaşasaydı, indi yüz yaşı tamam olacaqdı (1901-ci ildə Borçalının Nəcməddin (Lejvəddin) kəndində anadan olmuşdur), yox, yox, xəta etdim, Əliyar müəllim ölməyib, qədirbilən ziyalıların, dostlarının, tələbələrinin qəlbində ikinci dünyasını yaşayır və daim yaşayacaqdır. O, xoş rəftarı, düzlu-məzəli söhbəti, incə zarafatı, şux görkəmi ilə həmişə bizimlədi.

Şagirdin ustad, tələbənin müəllim haqqında söz deməsi çətin olsa da şərəfdir. "Müəllim" anlayışını xatırlayanda xəyalım bir qədər keçmişə - iyirminci əsrin 50-60-cı illərinə - ali təhsil aldığı illərə, aspirant olduğum dövrə gedir. Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) filologiya fakültəsinin professorları: C.Xəndan, M.Arif, M.Cəfər, Mir Cəlal, H.Arashı, M.Quluzadə, F.Qasımzadə, M.Hüseynzadə, M.Şirəliyev, A.Makovelski, Ə.Qarabağlı, indi də gənclik enerjisi ilə yazıb-yaradan prof. P.Xəlilov, dosent M.Məhərrəmov və b. bütün hərəkət və davranışları, tələbələrə münasibəti ilə gözümün qarşısında hiss edirəm. O illərdə Borçalıdan Bakıda oxuyanların sayı indiki qədər çox deyildi. Biz bütün tələbələr müəllimlərimizə müqəddəs varlıq kimi baxırdıq. Borçalıdan olan tələbələr isə müqəddəs saydığımız bu insanlar arasında Əliyar müəllimi daha doğma hesab edirdilər. Çünki onun Borçalıdan olduğunu bildirdilər. O da bizə səmimiyyət

göstərir və qayğı ilə yanaşırdı.

Əliyar müəllim ucaboy, enlikürək, iricüssəli, qarayanız bir kişi idi, şövə kimi qara enli bıçqları onun görkəminə xüsusi yaraşlıq verirdi. Nazik səsi var idi.

Universitet illərində mən onu yaxından tanıya bilmədim, lakin tale elə gətirdi ki, 1959-cu ildə mən ETPEİ-də ədəbiyyatın tədrisi metodikası ixtisası üzrə aspiranturaya daxil oldum, elmi şuranın qərarı ilə Əliyar müəllimi mənə elmi rəhbər təyin etdilər. Mən onu bundan sonra bir alim kimi, bir insan kimi kəşf etdim.

Ə.Qarabağlının xüsusi tədqiqat sahəsi Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığı idi. Onun ən yaxşı bilicisi olmaqla yanaşı, ədəbiyyat tarixini, xüsusilə Azərbaycan klassik ədəbiyyatını - Nəsimini, Füzulini, Vaqifi şövlə təhlil edirdi. Mübaligəsiz demək olar ki, ədəbiyyatşünas alimlər arasında Füzulini ən yaxşı təhlil edənlərdən biri idi. Əliyar müəllimlə saatlarla birlikdə işləmişik. Yorulanda Füzulidən müəyyən misraları əzbər söyləməkdən zövq alırdı.

Bülbüli-zarəm güli-rüxsari-alindən cüda,

Tutiyi-lələm şəkər nisbət məqalından cüda.

beytini tez-tez təkrar edərdi. Bədii materialı feyzlə izah edən müəllim idi. Müsahibi, dinləyəni onu başa düşəndə, məqsədinə nail olduğunu biləndə sevinərdi. Bu isə əsl müəllimlikdir.

Yaxşı yardımdadır, Əliyar

müəllim professor elmi adını alandan sonra hamının yaxşı tanıdığı ziyalılarından biri Əliyar müəllimə "professor"- deyə müraciət etdikdə, Əliyar müəllim onun sözünü kəsdi, çox böyük səmimiyyətlə etirazını bildirdi: "...mənə professor kimi müraciət etmə, "Əliyar müəllim" ifadəsi mənə daha xoş gəlir, qulağım bu sözlərə alışıb". Bəli, ona yaxın adamların hamısı, sadəcə olaraq "Əliyar müəllim" deyə müraciət edirdi. Lakin bu sadə müraciətdə dərin bir hörmət, ciddi bir səmimiyyət ifadə olunurdu.

Professor Əliyar Qarabağlı klassik ədəbiyyatımızın yaxşı bilicisi olmaqla yanaşı, Azərbaycanda yeni elm sahəsinin - ədəbiyyatın tədrisi metodikasının yaradıcısıdır. Əliyar müəllimin bu istiqamətdə yazdığı "Orta məktəbdə rus ədəbiyyatı" (1941), "Ədəbiyyat tədrisində vətənə məhəbbət, düşməyə nifrət hissini tərbiyə edilməsi" (1942), "Azərbaycan məktəblərində rus ədəbiyyatının tədrisinə dair" (1958), "Məktəbdə şifahi xalq ədəbiyyatının tədrisi" (1961), "Məktəbdə bədii mətnin təhlili" (1966), "Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi metodikası" (1968) kitablardan və yüzlərlə elmi məqalələrdən bu gün də müəllimlərimiz faydalanır. Ədəbiyyat tədrisi metodikası sahəsində formalaşmış onlarla alimə ilk dəfə xeyir-duanı Əliyar müəllim verib. Bu gün Azərbaycanda ədəbiyyatın tədrisi metodikası sahəsində əldə edilən uğurlar professor Ə.Qarabağlının elmi fəaliyyətinin güzgüsüdür. Ədəbiyyatdan orta məktəb proqramları uzun müddət Əliyar müəllimin adı ilə bağlı olub. Bununla yanaşı, II sinif üçün "Oxu", VIII sinif üçün "Ədəbiyyat" dərsliklərinin

müəllifi də o olmuşdur.

Ə.Qarabağlı istər müəllim kimi, istərsə də alim kimi olduqca tələbkar idi, imtahanda tələbəyə, elmi axtarışda tədqiqatçıya güzəştə getməzdi. Yadımdadır, mən namizədlik dissertasiyası üzərində işləyəndə mövzu ilə bağlı mənə bir kitab adı dedi ("Qəvaidi-ədəbiyyə") və onu tapıb oxumağı tapşırırdı. Mən bütün kitabxanaları axtardım. Həmin adda kitabın olmadığını dedilər. Lakin Əliyar müəllim kitabı tapıb oxumağı israr edirdi. Bir neçə ay axtarışdan sonra mən inandıra bildim ki, o kitab "Ədəbiyyat dərs-ləri" (1919) adı ilə çap olunub (içərəsi isə Əliyar müəllimin dediyi kimi ədəbiyyat qaydalarına-nəzəriyyəyə aiddir). Bir-birimizi anladıq.

Bir dəfə universitetdə səmestr imtahanı götürürdü, onun məsləhətinə ehtiyacım var idi. Qapının qabağında məni görəndə çağırırdı və dedi: "Gəl otur, mənə kömək elə". Mən oturdum, o, tələbələrdən soruşurdu. Tələbələrdən biri biletindəki suallara cavab verə bilmədi, Əliyar müəllim əlavə suallar verdi, tələbə isə özünü ərköyün apardı. Ə.Qarabağlı əsəbiləşdi, tələbəni imtahandan çıxardı və dedi: "Kimin oğlu olduğundan asılı olmayaraq imtahana hazır gəlməlisən". Mənim oğlanı tanıyıb-tanımadığımı soruşdu. Mən tanımadığımı dedim. Əliyar müəllim o zamankı rəhbərlərdən birinin oğlu olduğunu söylədi və əlavə etdi: "avaranın biridir".

...1969-cu il aprel ayının 16-da yaxın yoldaşlardan biri universitetin elmi şurasında doktorluq dissertasiyası müdafiə edirdi. Mən zala daxil olanda Əliyar müəllimlə prof. M.Cəfər həmsöhbət idilər. Onlarla salamlayıb iki

cərgə arxada oturdum. Prof. A.Abdullayev (Allah ona rəhmət eləsin) opponent kimi çıxış edirdi. Onun çıxışında dissertasiya kəskin tənqid olunurdu. Qabaq cərgədən mənə bir kağız parçası ötürüldü ki, Əliyər müəllim verdi. Həmin kağızda yazılmışdı: "Ağammədin fikrinin çoxu ilə mən tamamilə şərikəm. Sən bu yolla getmə!" (O mənim doktorluq dissertasiyası üzərində işlədiyimi mətbuatdakı yazılarımdan hiss etmişdi). Həmin sözlər yazılmış kağızı cırıb atmağa imkan olmadı, cibimə qoydum. Əliyər müəllimin vəfatından (2.V.69-cu il) sonra həmin kağız cibimdən çıxdı. O sətirləri mən özüm üçün vəsiyyəti kimi qəbul etdim, 1969-cu ildə tamamladığım dissertasiyanı 1973-cü ildə müzakirəyə verdim.

Professor Ə.Qarabağlıda belə yüksək tələbkarlıqla yanaşı qayğıkeşlik də var idi. Bu iki cəhət onun şəxsinde vəhdət şəklində idi. Mən onun yetirməsi kimi qayğını daha çox hiss etmişəm. O dövrdə (1961-ci il idi) aspirantura müddətində hər aspirant bir dəfə Moskva şəhərinə elmi ezamiyyəyə gedə bilərdi, bunun üçün elmi rəhbərin razılığı tələb olunurdu. Ərizəmin üstünü yazmaq üçün prof. Ə.Qarabağlıya müraciət etdim. Əliyər müəllim ərizəmin üstünü yazdı, sonra özünəməxsus bir haşiyə ilə fikrini mənə çatdırdı: "Deyirlər, elmi rəhbər aspirantın mənəvi atasıdır, indi sən elmi səfərə gedirsən, ata oğlu yola salmalıdır (yəni xərclik verməlidir). Hətta israr etdi, mən onu inandırdım ki, ezamiyyə müddətində xərcləmək üçün kifayət qədər pulum var. Bundan sonra mənimlə razılaşdı. Adamlara, xüsusilə özündən kiçiklərə qayğı ilə ya-

naşmaq, nəfsitoxluq Əliyər müəllimin mənəvi keyfiyyətlərindən idi.

Bir dəfə nazirlikdən əsər müzakirəsindən çıxmışdıq. Gec idi. Taksi saxladım, maşına oturdum, o məndən tez düşdü, maşının pulunu mən verməli idim, çünki mənzil başına çatmamışdım, mənə qəti etiraz etdi, "Məni pis öyrətmə", - deyib sürücüyə təkidlə israr etdi ki, pulu ondan götürsün.

Xalqımızın milli xüsusiyyətlərindən biri dostluqda sədaqətdir. Bu cəhət prof. Ə.Qarabağlıda daha aydın nəzərə çarpırdı. O, dostluq münasibətini hər şeydən üstün tutur, bütün çətinliklərə, maneələrə baxmayaraq dostun nazını çəkməyi, ona qayğı göstərməyi vacib bilirdi. Əliyər müəllimin çox dostlarını tanıyırdım, lakin onun şair Osman Sarıvəlli və professor Abbas Zamanovla dostluğu sözün həqiqi mənasında dostluq nümunəsi idi. Onların dostluğunun əsasında saf insan münasibətləri dururdu.

Professor Ə.Qarabağlı Azərbaycan musiqisinin, xüsusilə aşıq musiqisinin vürğunu idi. Onun aşıq musiqisinə belə vürğunluğu bir tərəfdən ixtisası ilə bağlı idisə, digər tərəfdən xalq ruhuna yaxınlığı, mənəvi zənginliyindən irəli gəlirdi. Çox olub ki, mənə xəbər göndərirdi: "Borçalı aşıqları buradadırlar, gəl, onları dinləyək" (Əliyər müəllim Borçalı aşıqları dedikdə Azərbaycan aşıq sənətinin vertiozları Əmrah Gülməmmədovu və Kamandar Əfəndiyevi nəzərdə tuturdu. Aşıq Kamandar Əliyər müəllimin ögey qardaşı idi). Əliyər müəllimin ən çox dinləmək istədiyi - sevdiyi "Ruhani", Osman müəllimin çox sevdiyi "Keşişoğlu" havası idi (O.Sarıvəlli "De, gəlsin" adlı şerində klassik

aşıq havalarını yaxşı səciyyələndirir). Saatlarla saz çaldırır və aşıq yaradıcılığının ayrı-ayrı detallarını təhlil edirdilər. Mən isə onların söhbətinə - xalq yaradıcılığına yanaşmalarına qulaq asar və onlardan öyrənməyə çalışardım. Əlbəttə, xalq yaradıcılığına belə dərin sevgi milli kökə bağlılıqdan irəli gəlirdi. İbrətəmiz bir əhvalatı da oxucuların nəzərinə çatdırmağı lazım bilirdim.

1960, yaxud 1961-ci il idi. Əliyər müəllim məni institutun ümumi telefonuna çağırırdı, işlərimdən xəbər tutandan sonra dedi: "İstəyirəm sabah səninlə birlikdə futbola baxaq". Özlüyümdə fikirləşdim ki, yəqin Əliyər müəllim futbol azarkeşidir. Mən fikrimi bildirməmiş əlavə etdi: "Molodoy çelovek (bu onun müraciət forması idi) mən futbol azarkeşi deyiləm, deyilənə görə, sabah Bakı komandası ilə Türkiyə komandası oynayacaq. Bilmək istəyirəm ki, türklər necə adamlardır, boyları necədir? Rəngləri necədir"?

Mən cavab olaraq dedim ki, bilet alaram, gedib baxarıq. O, sözümü kəsdi:

- Bilet var, demişəm maşın da gələcək, sadəcə olaraq türkləri görmək istəyirəm...

Bir kökdən nəşət edən iki xalq tikanlı məftillə ayrıldığı uzun bir dövrdə (70 il) bu hissi keçirmək qəribə görünürmü?

Əliyər müəllim özünün bütövlüyünü, alimliyini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdirmazdı, necə deyirlər, gözə soxmazdı, kimliyindən asılı olmayaraq müsahibinin şəxsiyyətinə hörmət edərdi. İncə zarafat üslubuna malik idi. Qadınlar haqqında danışanda onları "cinsi-lətif" kimi qiymətləndirərdi. Elə zarafat edərdi

ki, heç kəs ondan inciməzdi. Nümunə kimi birini oxucuların nəzərinə çatdırmağı lazım bilirdim. Universitetin filologiya fakültəsinin V kurs tələbələrini 132 nömrəli məktəbə pedaqoji təcrübəyə aparırdı. Mənim məsləhətə ehtiyacım var idi. 132 nömrəli məktəbdə olduğunu öyrəndim və ora getdim. Dərs idi, gözlədim, zəng oldu. Görüşdük, fikrimi bildirdim.

Dedi: -gedək, bufetdə həm çay içək, həm də söhbət edək.

Gedib oturdum, çay gətirdi. Çay Əliyər müəllimin xoşuna gəlmədi. O, bufetdə işləyən rus qadınına müraciətə: "Мария Ивановна, каким должен быть хороший чай"? - deyə soruşdu. Mariya xanımın cavabı Əliyər müəllimi təmin etmədi. Mariya Əliyər müəllimdən xahiş etdi ki, Siz özünüz izah edin.

Əliyər müəllim gülə-gülə dedi: "Чай должен быть крепкий, горячий и сладкий, как дамский поцелуй". Fikir Mariyanın xoşuna gəldi və ürəkdən güldü...

Mən prof. Ə.Qarabağlımın çoxsaylı tələbələrindən biriyəm. Onun bir elmi rəhbər kimi mənə təsirini mərhum prof. Ə.Dəmirçizadənin fikri ilə ifadə etmək istəyirəm. 1963-cü ildə mənə namizədlik dissertasiyası müdafiə edəndə prof. Dəmirçizadə şura üzvü kimi çıxışında zarafat tərqi ilə dedi: - mən çox elmi rəhbərin aspiranta təsirini görmüşəm, bilirdim, amma Əliyər müəllimin Şəmistan təsiri daha güclüdür, hətta bunların səsində də oxşarlıq var".

Bu fikir zalda xoş əhval yaratdı...

Şəmistan MİKAYİLOV,
professor.

SƏNƏTLƏRİN ŞƏRƏFLİSİ

Hacı Bayraməli ASLANOV,
Lerik rayonundakı Anzolu kənd əsas məktəbinin
müəllimi.

Anadan olmasının 800 il-
liyini qeyd etdiyimiz Xacə Nəsi-
rəddin Tusi Azərbaycanın dünya
elminə bəxş etdiyi dahi şəx-
siyyətlərdən biri, bəlkə də, ən bi-
rincisidir. O, elə bir alimdir ki, öz
dövrünün əksər elm sahələrinə
aid geniş tədqiqatlar aparmış, çox
qiymətli əsərlər yazmış və
zəngin irs qoyub getmişdir. Onun
yaradıcılığında mənəviyyat mə-
sələlərini geniş və hərtərəfli şə-
kildə özündə əks etdirən "Əxla-
qi-Nasiri" əsəri xüsusi yer tutur.

Bu əsərin yazılma tarixi qə-
ribə təsadüflə bağlıdır. Mənə-
viyyat məsələlərinə maraq göstə-
rən İsmaili hökmdarı Nasir Möh-
təşəm Tusini yanına çağırırdı, ona o zaman ərəb dilində yazıl-
mış Əbu Əli Misgəvehin "Ət-tə-
harə" əsərini fars dilinə tərcümə
etməyi təklif edir. Dərin zəka və
parlaq istedad sahibi olan Tusi
hökmdarın təklifi qarşısında
düşünür, özü bu mövzuda əsər
yazmaq fikrinə düşür, ürəyindən
keçənləri şaha bildirir və onun
razılığını alır. Kitab hökmdarın
təşviqi ilə yazıldığından "Əxlaqi-
Nasiri" adlandırılır. Əsər bir-biri
ilə möhkəm vəhdətdə olan üç
məqalə və otuz fəsildən ibar-
ətdir.

Tusi kitabın yazılması pro-
sesində müqəddəs "Quran" ayə-
lərindən, özündən əvvəlki dövr-

lərdə istər Şərqdə, istərsə də
Qərbdə yaşayan qüdrətli alimlə-
rin fikirlərindən bəhrələnsə də,
hər bir fəsildə irəli sürdüğü
ideyaların izahında şəxsi mülahi-
zələr, əldə etdiyi nəticələr əsas
yer tutur. Böyük alim əsərə yaz-
dığı girişin sonunda onu da gös-
tərir ki, verdiyi izahların, apardığı
tədqiqatlarla əlaqədar gəldiyi nə-
ticələrin tam doğruluğuna zəma-
nət verə bilməz. Bu barədə hamı
fəzilət mənbəyi, əzəmət və cəlal
sahibi, bu dünyanı və axirəti öz
nuru ilə işıqlandıran Allah-taala-
nın köməyinə arxalanmalı və
Ona sığınmalıdır.

"Əxlaqi-Nasiri" əsəri bütöv-
lükdə mənəvi tərbiyə probleminə
həsr olunmuşdur. Kitabın birinci
məqaləsində insanın təbiətində
olan nəfs qüvvəsi barədə ətraflı
söhbət açılır, onun hərtərəfli iza-
hına diqqət yetirilir. İnsanın nəfsi
bitkilərdə və heyvanlarda olan
nəfslə müqayisə edilir, oxşar cə-
hətlər araşdırılır. Müəllif insani
nəfsi digər nəfslərdən fərqlən-
dirən əsas cəhəti onun nitq
qüvvəsinə malik olmasında görür.

Tusi insani nəfsi üç yerə
ayırır:

a) nitq qüvvəsinin yeri -
fikir və bilik xəzinəsi olan beyin;

b) qəzəb qüvvəsinin yeri -
onun fitri coşğunluq bulağı və
həyat çəsməsi olan ürək;

c) şəhvət qüvvəsinin yeri
- həll edilmiş qidaları bədən
üzvləri arasında paylaşdıran qara
ciyər.

Müəllif birincini "mələk
nəfsi", ikincini "vəhşi nəfs",
üçüncüsünü isə "heyvan nəfsi"
adlandırır. Çünki bunlardan bi-
rincisi yalnız insana xasdırsa,
sonrakılarda digər canlılarla
müştərəklik vardır.

Tusi müqəddəs "Quran" ayə-
lərinə istinad edərək göstərir ki,
vəhşi nəfs (ləvvamə) və heyvani
nəfsin (əmmarə) təhriki ilə görü-
lən işlər insanı çox vaxt eybəcər-
liklər qarşısında qoyur, məzəm-
mət olunmağa, danlanmağa səbəb
olur, lakin artıq gecdir, iş-işdən
keçmişdir, baş vermiş hadisəni
geri qaytarmaq mümkün deyildir.
Ancaq mələk nəfsi (mütməinnə)
yaxşı, ürəkəcan əməllərdən, fay-
dalı işlərdən başqa, heç nəyə ra-
zılıq vermir. Ona görə də nəfsi
kamilləşdirmək, heyvani nəfsi və
vəhşi nəfsi mələk nəfsinə tabe
etmək insan həyatının əsas
qayəsi olmalıdır.

Müəllif nəfsi kamilləşdir-
məyin məqsədi barədə də geniş
məlumat verir. Bu məqsəd onun
xeyir və səadətdir. Nəfs kamil-
liyinin yekunu olan xeyir və sə-
adət nə olduğu əvvəlcədən tə-
səvvür edilməsə, insan bu kamil-
liyə çatmaq fikrinə düşməz, buna
sahib olmayınca xeyir və səadətə
nail olmaz. Tusi sonra özündən
əvvəlki filosofların xeyir və sə-
adət barədə fikirlərini təhlil et-
məklə yanaşı, özünün bu haqda
mülahizələrini verir.

Böyük filosof insan xoşbəxt-
liyini qadir Allahın buyurduqları-
na əməl etməkdə, bütün fəa-
liyyəti ilə Ona yaxınlaşmaqda

görür. Tusi yazır ki, insanların iş-
ləri ilahiyyat mərtəbəsi səviyyə-
sinə çatdıqda tutduqları əməllər,
göstərdikləri fəaliyyətlər haqqın
mahiyətini dərk etməyə yönə-
lər. Bu, "ilahi əql" adlanır. Bu za-
man bədənə xas olan təbiət
özünü bürüzə verə bilməz, "hey-
van" və "vəhşilik" nəfsindən
doğan iddialar azalıb yox olar.
Bundan sonra insanda haqqı dərk
etmək meylindən başqa, heç bir
arzu və iradə qalmaz, Allahı dərk
etməyin yolu da bundan ibarətdir.

İnsan və onun həyatı ilə
bağlı fikirlərinin izahında Tusinin
əsas istinadgahı, ən çox söykən-
diyi mənbə qadir Allah kəlamı -
müqəddəs "Quran" ayələridir. İn-
san həyatının inkişafı, onun tər-
biyəsi ilə əlaqədar müəllif yazır:
"İnsanın xoşbəxtlik və bədbəxtlik
açarı, kamillik və naqislik sükanı
onun ağıl və iradəsinin ixtiyarına
verilmişdir. Əgər... tədriclə elm,
mədəniyyət, bilik və hikmətə
yiyələnsə, təkamülə qadir olan
fitri istedadı hədləri aşaraq onu...
arzu elədiyi məqsədə, ilahi nurun
şəfəq saçdığı ali məqama çatdırar
və Allahın yaxın adamları cərgə-
sinə daxil edər; lakin yaradıldığı
fitri dərəcədə oturub qalsa, cilo-
vu öz nəfsinin ixtiyarına versə,
nəfsi onu aşağıya - heyvani mə-
təbəyə sövq edər, şəhvani his-
sləri cuşa gətirər, qəbih, bəzi
xəstələrə xas olan nalayiq hərə-
kətlərin artmasına səbəb olar,
günbəgün, anbaan alçaldar, düş-
künlük və naqisliyi artırır, yuxa-
rıdan aşağıya yuvarladılan daş ki-
mi az bir müddət ərzində onu
rəzalət çirkabının ən dərin yerinə
salar və bu, onun dəhşətli sonu
olar" (Xacə Nəsirəddin Tusi,
"Əxlaqi-Nasiri", Bakı, "Elm" nəş-

riyyatı, 1989, səh. 53).

İnsan fitrətində həm müsbət, həm də mənfi meyllərin mövcudluğu onun tərbiyəyə ciddi ehtiyacı olduğunu göstərir. Tərbiyə yolu ilə mənfiliklərin qarşısı alınır, müsbət meyllər inkişaf etdirilir, gücləndirilir və insan ali mərtəbəyə çatdırılır. Müəllif göstərir ki, bu çətin, məsuliyyətli və şərəfli işi tarix boyu peyğəmbərlər, filosoflar, imamlar, tərbiyəçilər və müəllimlər yerinə yetirmişlər. Buradan görünür ki, müəllimin, tərbiyəçinin əməyini yüksək qiymətləndirən Tusi onların zəhmətini peyğəmbərlərin, filosofların, imamların gördüyü işlərlə bir sırada qoyur. Çünki Allah tərəfindən göndərilən peyğəmbərlər də insanları haqq dərgahına, düz yola, elmə, paklığa, hidayətə dəvət etmişlər. Müəllimlər də yaşadıkları bütün dövrlərdə xalqın bəsirət gözünü açmağa çalışmış, bütün ömürlərini insanların qəlbini elm nuru ilə işıqlandırmaya, sağlam nəsil tərbiyələndirməyə sərf etmişlər.

Müəllimlik peşəsi başqa sənətlərlə müqayisədə Tusinin nəzərində ən uca mərtəbədə dayanır: "Bu dünyadakı mövcudatın ən şərəflisi olan insanı kamilliyə çatdırmaq məqsədini güdən sənət dünya sənətlərinin ən şərəflisi olmalıdır" (səh. 81).

Tusinin elm və təlim işi ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələri müasirlik baxımından maraqlı doğurur. Həyatını dünya malını toplamağa sərf edənləri müəllif mənəvi cəhətdən dünyanın ən yoxsul insanları adlandırır. O göstərir ki, kimin dünya malına ehtiyacı azdırsa, dövləti o qədər çoxdur. Buna görədir ki, böyük

Yaradan dövlətlilər dövlətliyi hesab edilir, çünki onun heç nəyə və heç kimə ehtiyacı yoxdur.

Bəşəriyyətin inkişafı elmə bağlıdır. İnsanın da mənəvi cəhətdən saflaşması, kamilləşməsi ilk növbədə qazandığı elmin, əldə etdiyi biliyin nəticəsində olur. Hər bir cəmiyyətin tərəqqi edib yüksəlməsində elmin həlledici rol oynaması danılmazdır. Elm ilə məşğul olanlar barədə Tusinin fikri isə belədir: "Elm adamlarının ruhu və rahatlığı elmdir, çünki dünya var-yoxu onların gözündə əhəmiyyətsiz və dəyərsizdir. Elmə yiyələnərək əbədi səadət, həmişəlik istirahət əldə etdiklərindən, tez ötüb keçən bəlalara məruz qalan, böyük başağrısına səbəb olan, müxtəlif qəm və kədər yaradan, təşviş və təlaş törədən dünya işlərindən əl çəkər, zəruri mayehtiyacı ilə kifayətlənər, dünyagir olmazlar, çünki dünyagirliyin sonu görünməz, bir arzuya çatdımı, başqa arzu eşqinə düşər" (səh. 135).

Müəllim əməyinin səmərəliliyi qayğısına qalan müəllif təlimin təşkili işinə, ilkin mərhələsinə xüsusi diqqət yetirir və göstərir ki, əvvəl təlimə başlarkən elə bir fənni öyrətmək lazımdır ki, beyni yormasın, zehni korlamasın, tez maariflənməyə həvəs oyatsın. Sonra elə bir fənnə başlamaq lazımdır ki, burada fantaziya ilə əqli qanunlar bir-birinə kömək edə bilsin, qondarma və toqquşdurmalara yol verilməsin, həm beyin düzgün zövqə gəlsin, həm də lazımı həqiqətlər dərk edilsin.

Tusi unutmazlığı elmin düşməni adlandırır, keçilmiş dərslərdə öyrəndiklərini tez-tez

gözdən keçirməyi, təkrar etməyi məsləhət bilir. O, sufi alimi Həsən Bəsrinin sözlərini misal çəkərək yazır: "Elmlərin cilovunu əldən buraxmayın, elmlər şahıq quşuna oxşayarlar, bəzən başa qonarlar, bəzən başdan uçarlar" (səh. 115).

Böyük filosof insanlar arasındakı münasibətdən, əlaqədən bəhs edərkən humanizmi əsas ideya kimi götürür. Qeyd edir ki, əgər rabitədə olan adamlar bir-birinə məhəbbət bəsləsələr, bir-birinə qarşı da insafli olarlar, nizam-intizam yaranar. Çünki bir qisim filosofların göstərdiyi kimi, varlıqların davamı, kainatın nizamı məhəbbətlə bağlıdır.

Tusinin məhəbbət barədə fikirləri də olduqca qiymətlidir. O, "məhəbbəti" birləşməyə olan sövq adlandırır və onu iki növə ayırır: biri təbii (qeyri - ixtiyari), o biri iradi (ixtiyari). Müəllif şahla rəiyyət, cəmiyyət üzvləri, qohumlar, müxtəlif peşə sahibləri, səfərə çıxanlar və s. arasında olan məhəbbətdən bəhs etdikdən sonra belə bir nəticəyə gəlir ki, məhəbbətin ali məqamı, ən uca mərtəbəsi məxluqun öz Xalığına olan məhəbbətidir, bu məhəbbət ilahi, müqəddəs məhəbbətdən başqa heç bir şey ola bilməz.

Allaha olan məhəbbətdən sonra insanlarda valideynlərinə və müəllimlərinə olan məhəbbət dayanır. Bu məsələni Tusi belə mənalandırır: "Məhəbbətin ikinci dərəcəsi valideynlərə olan məhəbbətdir, dərəcə və mərtəbədə heç bir məhəbbət bu iki məhəbbətə çatmaz: şagirdin müəlliminə olan məhəbbətindən başqa. Bu məhəbbət yuxarıda adları çəkilmiş məhəbbətlərin mərtəbələri

arasında orta dərəcəsində olar. Səbəbi odur ki, birinci məhəbbət şərəf, cəlalın ən yüksək mərtəbəsində olar və səbəblər səbəbi, varlıqların tabe olduğu, hər bir varlığın yaradıcısı hesab edilir; ikinci məhəbbət də ona oxşayar, çünki ata daha yaxın, maddi səbəb vəzifəsini yerinə yetirər, lakin nəfslərin tərbiyəsi ilə məşğul olan müəllimlər bu səbəbdən birinci səbəbi təqlid edir və ona oxşayırlar, digər tərəfdən isə əqli səbəbə görə ikinci dərəcəli olduqlarından atanı xatırladırlar" (səh. 188).

Elm öyrətmək və tərbiyə vermək baxımından Tusi müəllimin əməyini yüksək qiymətləndirərək yazır ki, müəllimlərin ədəb və tərbiyə öyrətmələri əsl vücuda nisbətən ikinci, ata-babaların tərbiyəsinə nisbətən isə daha şərəflidir. Həqiqətən, müəllim cismani ağa, ruhani atadır. Nəfs fəzilətdə cismə nisbətən nə qədər yüksəkdirsə, müəllimin də haqqı atanın haqqından o qədər çoxdur. Müəllimə və ataya hörmət edib məhəbbət bəsləməkdə bu tənəsübə riayət edilməlidir.

Buraya qədər nəzərdən keçirdiklərimiz əsrlər boyu Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin məktəblərində əxlaq dərsləri kimi istifadə edilən "Əxlaqi - Nasiri" əsərinin cüzi məziyyətləri hesab oluna bilər. Bunlar sadə oxucu marağından doğan kiçik qeydlərdir. Yekun olaraq onu göstərə bilərik ki, dahi alimin bu əsəri övladlarının tərbiyəsinə ciddi yanaşan valideynlərin, təlim-tərbiyə sahəsində yüksək müvəffəqiyyət qazanmaq arzusu ilə yaşayan və işləyən hər bir müəllimin stolüstü kitabı olmağa layiqdir.

«Azərbaycan dilinin dünya dilləri arasında ən kamil dillərdən biri olduğu həqiqətini bir çox xalqların görkəmli nümayəndələri də dönə-dönə etiraf etmişlər».

Heydər ƏLİYEV

A.BESTUJEV-MARLİNSKİ VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ

Ramiz NOVRUZOV,
filologiya elmləri namizədi.

Rus şair və yazıçılarından Azərbaycan xalqı, Azərbaycan həyatı ilə B.Marliniski qədər bağlı ikinci sənətçinin olmadığını söyləsək, səhv etmərik. B.Marliniski çox qısa və parlaq ömrünün (1797-1837) ən kamil, lakin faciəli dövrünü (1829-1837) Azərbaycanda keçirmiş, xalqımıza dərinləndən bağlanmış, məişətimizə, adət və ənənələrimizə, mədəniyyətimizə ürək-dən rəğbət bəsləmiş, müasirləri M.F.Axundov, A.Bakıxanov və başqa yazıçılarımızla dostluq etmişdir. O, Puşkinin ölümünə həsr olunmuş "Şərq poeması"nı əsərin müəllifi M.F.Axundovla birlikdə rus dilinə çevirmiş, "Hərbi əsəri-ətiqə" əsərində A.Bakıxanovu görkəmli alim, cəsur hərbi kimi tanıtmış, yaradıcılığında Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatına dərinləndən bələd olduğunu nümayiş etdirmişdir. Çar hökumətinin Qafqazdakı istilafçılıq və müstəmləkəçilik siyasətini pisləməsi, "Qafqaza sülh verin və cənnəti Fəratda (İraqda Fərat çayı - R.N.) axtarmayın - o buradadır, o buradadır!" (A.Bestujev-Marliniski.

Əsərləri, II cild, M., 1958, səh.228. Bundan sonra ancaq cild və səhifə göstəriləcək) kimi bu gün üçün də həyəcanlı səslənən etirazları böyük yazıçını sözün həqiqi mənasında biz azərbaycanlıların müasirinə və məsləkdaşına çevirmişdir.

B.Marliniskini xalqımıza bağlayan amillərdən biri də onun Azərbaycan dilinə dərin marağı və məhəbbəti idi. Dilimizin Qafqazda həyat üçün zəruriliyi və rus dilinə bərabər tutulması (A.S.Puşkin), Qafqazda "ticarət və poeziya dili" (A.Fon Qakstqauzen), "Qafqazın fransız dili" (S.D. Neçayev), "Asiyanın fransız dili" (M.Y.Lermontov) kimi dəyərləndirilməsi oxuculara yaxşı məlumdur. Lakin bu cəhətdən Azərbaycan dilinin işləkliyinə və yayılma arealına ən dəqiq qiyməti verən və bəlkə də birinci dəfə olaraq, onu Asiya məkanında Avropanın fransız dilinə bərabər tutan B.Marliniski olmuşdur. Müəllif "Qırmızı örtük" əsərində yazır: "Zaqafqaziya diyarının tatar dili (Azərbaycan dili - R.N.) türk dilindən az fərqlənir və fransız dili ilə Avropanı gəz-

mək mümkün olduğu kimi, onunla da bütün Asiyanın bu başından o başına getmək mümkündür" (I cild, II hissə, səh. 112).

Həyatından və yaradıcılığından məlum olur ki, Bestujev-Marliniski Qafqaz sürgününün təqribən iki ilini Dərbənddə keçirərək, Azərbaycan dilini tam başa düşmək səviyyəsində, sonrakı 4 ildə isə mükəmməl öyrənmişdi. Yazıçının irsi iki böyük əsərinin ("Ammalat bəy", "Molla Nur") təkcə tamamilə Azərbaycan həyatına həsr olunmasına, azərbaycanlı baş qəhrəmanların və surətlərin qələmə alınmasına, qalan əsərlərinin isə Azərbaycanla sıx bağlılığına görə deyil, eyni zamanda, yaradıcılıq leksikasının türk mənşəli sözlər, ən çox da Azərbaycan sözləri ilə zənginliyinə görə də seçilməkdədir. Elə yazıçının əsərlərinin adı ilə tanış olduqda Azərbaycana aid onomastik (əsasən də toponimik və antroponimik) vahidlərin bolluğunu görmək mümkündür. Məsələn, "Xəzərlə vidalaşma", "Quba şəhərinə yol", "Dağıstandan Şirvana Qunakənd dağ yolu", "Köhnə Şamaxıya axırncı stansiya", "Topçu kəndindən Kutqaşiyə keçid", "Almalı stansiyasından Muğanə postunadək yol", "Şah Hüseyin" və s. (Yer adları yazıçının əsərlərində olduğu kimi saxlanılıb). Bu əsərlərdə yazıçının Qafqazın təbiətinə vurğunluğu, Azərbaycanın şəhər, kənd və təbiət mənzərələrindən necə vəcdə gəldiyi, çox zaman bu yerlərin gözəlliyi ilə canlı mükəllimləri əks olunmaqdadır. Məsələn, "Xəzərlə vidalaşma"da müəllif bəxti gətirməməkdə yeganə olan

dostu Xəzərlə, dörd il yaşadığı Dərbəndlə vidalaşmadan uzaq yola çıxmaq istəmir, onlardan göz yaş tökməyə xəcalət çəkmədən, yaxın dostları kimi ayrılır (II c. səh. 178). Yaxud "Quba şəhərinə yol" əsərində Qubaya müraciətlə üzr istəyir, ata minir, "atı qanadlanır. Əlvida, mənim Qubacığım! Sən çox sevimlisən, ancaq əgər sən məni qonaq etmək xəyalına düşməsən, mən, əlbəttə, gəlməyəcəyəm" (I cild, səh. 201) deyir. Bu yerlərin insanlarına gəldikdə isə yazıçı yerli adət və ənənələrə hörmətlə yanaşır, bunlara əməl edir. Azərbaycan dilində danışmaqla özünə çoxlu dost qazanır. Bu cəhətdən rus tarixçisi, qafqazşünas V.A.Pottonun qeydləri diqqəti cəlb edir: "Mərdliyinə, adətlərinə yaxın münasibətə, dillərində (Azərbaycan dilində-R.N.) sərbəst danışdığına, incə zarafatları ilə onların ruhunu qaldırdığına görə tatarlar (azərbaycanlılar - R.N.) onu sevirdilər" ("Qafqaz" qəzeti, № 322, 5 dekabr 1897).

Qeyd etmək lazımdır ki, Bestujev-Marliniskinin türk - Azərbaycan sözlərinə marağı Qafqaz sürgünündən təqribən 10 il qabaq yaranmış, onun hələ 1819-cu ildə yazdığı "Aqofon" əsərində *yanıçar* (yeniçəri), *ağa*, *sultan* kimi sözlər işlənməmişdi (II cild, səh. 472). Lakin ədib Qafqaza gəldikdən sonra bu maraq peşəkarlığa çevrilmiş, yaradıcılığındakı türk mənşəli sözlər Azərbaycan dilinin hesabına nəinki daha da zənginləşmiş, hətta bu zənginlik bazası onu türkoloji araşdırmalara həvəsləndirmiş və hazırlamışdı. Heç də təsadüfi deyil ki, yazıçı rus dilində o vaxta qədər əsl rus sözləri

hesab edilən Azərbaycan mənşəli sözlər tapa bilir, məlum olan türk mənşəli sözlərə isə (türk dilləri vasitəsilə keçən ərəb və fars sözləri də nəzərdə tutulur) yeni baxımdan yanaşır. Məsələn, müəllif dostu N.Polevoya ünvanlanan 28 may 1831-ci il tarixli məktubunda yazır: "Tatarca (azərbaycanca - R.N.) danışa-danışa mən bizim dilə (rus dilinə - R.N.) dərinəndən daxil olan elə çoxlu sözlər tapdım ki, onların əsl rus sözləri olmasına heç kəs şübhə etmirdi" ("*Русский вестник*" jurnalı, 1861, mart, səh. 299). B.Marliniski bunu *qayda* sözü haqqında belə bir şərh ilə əsaslandırır: "Məncə bütün oxucular bilir ki, türkcə, yaxud belə demək mümkünsə, tatarca (azərbaycanca - R.N.) *qayda*, *qay-da* nidası bu deməkdir: di durun! di gedin! Əgər bu kimə aydın deyildirsə, onda özünün tez-tez işlətdiyi belə nidaları yadına salsın: "*ayda, afərin!*" (II cild, səh. 230). Məsələ burasındadır ki, *qayda*, *ayda* hazırda rus dilində sinonim sözlər kimi işlənir və onlar, həqiqətən Azərbaycan dilində Haydı! (Haydı! Gedək! Get!) və türk dilindəki (Haydi! Haydi! Haydi eve qidelim) ədatının variantlarından başqa bir şey deyildir.

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi B.Marliniski, həqiqətən, Azərbaycan dilinə lazımınca yiyələnmişdi. Bunu ona qədər işlənən türk mənşəli sözləri Azərbaycan variantında verməsindən (*бек-бөй*, *коран*-kuran, *karavan*-karavan və s.) Quba-Xaçmaz bölgəsinə məxsus yerli şivə xüsusiyyətlərini saxlamasından (Qonaq-kənd-*Кунакент*, Qutkaşen-*Куткаши*, bayraqdar-*бейдахдар*,

молла-мулла və s.), həmçinin ədibin müasirlərinin qeydlərindən də görmək olar. Bu qeydlərdən birində yazıcının əsərlərini nəşr olunmağa gətirmiş dost Ağarəhimlə nəşir K.Polevoyun arasında gedən söhbət verilir. Burada K.Polevoy Ağarəhimdən soruşur:

- O, (B.Marliniski - R.N.) tatarca (azərbaycanca - R.N.) yaxşımı danışır?

Ağarəhim: - Mən necə danışırmsa, o da elə ("*Русский вестник*" jurnalı, 1861, aprel, səh. 322). Məşhür şərqşünas O.İ.Senkovskinin "tatar-Azərbaycan dilindən" rus dilinə çevirdiyi və "*Полярная звезда*" jurnalında çap olunan "Kənd gözəli" Azərbaycan nağılının tərcüməsi üzərində apardığı dəqiq düzəlişlər də Bestujev-Marlinskinin Azərbaycan dilini yaxşı bilməsinə dəlalət edirdi.

Bestujev-Marliniski əsərlərinin daha asan başa düşülməsi üçün işlətdiyi türk mənşəli sözlərə və eləcə də Azərbaycan sözlərinə aydınlıq gətirməyin aşağıdakı vasitələrindən istifadə edirdi:

1. Rus dilində az işlənən, yaxud da özünün gətirdiyi türk mənşəli sözlərə qeydlər şəklində müəyyən izahlar verirdi: Burdyukun (burdyuk - tuluq), yəni dəri xəzin dörd pəncəsi olur və ondan biri lülək rolunu oynayır" (II cild, səh. 181); "Donnux (donluq) - məvacib, nə ilə ödənilməsinin fərqi yoxdur; "Muştullux (muştuluq) - xoş xəbərə görə mahud, at və silah şəklində verilən hədiyyə" (II cild, səh.199).

2. Bəzən də yazıçı türk mənşəli sözlər işlətməsinə bax-

mayaraq, onlara heç bir şərh vermir və belə sözlərin izahı öz əksini başqa əsərlərində tapır. Məsələn, *raxtar*, *abarat*, *aqaç* sözləri haqqında bunu demək olar:

Raxtar (rus dilində *пошлина*, müasir Azərbaycan dilində rüsum). "Quba şəhərinə yol" əsərində çarvadarın (arabaçının) söhbətindən məlum olur ki, Molla Nur aclıq vaxtı bütün buğda yüklərindən rüsum alır və ən kasıb adamlara paylayır (II cild, səh.198). *Raxtar* tarixən Azərbaycan dilində işlənmiş fars mənşəli *rahdar* sözüündən olub yol növbətçisi, yol qaravulçusu deməkdir. Bunu yazıcının "Molla Nur" əsərində verdiyi izah da təsdiq edir: "*Пошлина* - rüsum. Müsəlman əyalətlərində təkcə malların aparıldığı şəhərlərdə deyil, həm də əski qaydalar əsasında bir çox xanlar öz əyalətlərindən aparılmasına görə də rüsum alırdılar" (II cild, səh.364). Görünür ki, *raxtarın* yol qaravulçusu mənası sonralar vergi, rüsum mənası ilə əvəz olunub.

Abarat. Bu söz haqqında da "Molla Nur"da izah verilir. "*Abarat* - Asiyada səyyahlar üçün zəruri bir şeydir, bu, dairə böyüyü və xanın gecələmə, yemək, atları yemləmək üçün sizə verdiyi sərəncamdır" (II cild, səh. 372).

Fikrimizcə, bu, bizim lüğətlərdə verilən mənələrdə səslənən izahdır. Yəni, həqiqətən, *abarat*, *barat*, (bərat) mənşəcə ərəb sözü bir çox mənələrə, o cümlədən "yazılı əmr", "fərman", "qəbz" mənələrinə da malikdir (Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars

sözləri lüğəti, Bakı, 1981).

Ağac (ağac). Azərbaycan dilində 6-7 km-ə bərabər köhnə məsafə ölçüsüdür. "Köhnə Şamaxıya axırıncı stansiya" əsərində müəllifin çarvadarla mükaliməsindən bu söz haqqında belə bir məlumat alır:q:

- Şəhərə hələ çoxmu var?
- İki ağac, böyüyüm (ağam).
- Bundan çox deyil ki?
- Ola bilər çoxdur, kim ölçüb?

Sözsüz ki, Azərbaycan dilini bilməyən oxucu bu mükalimədən heç nə başa düşməz. Ona görə də, o, "Ammalat bəy" əsərində bu izaha diqqət yetirməlidir: "*Ağac* -yeddi verst. Bu, atla olan yoldur. Piyada isə dörd verstdir". Respublikamızın məlum *Altıağac* toponiminin də bu sözlə bağlılığı şübhəsizdir.

3. Müəllifin yeni işlətdiyi Azərbaycan sözlərinin mötərizədə və ya açıq şəkildə rus dilinə tərcüməsi verilir. Məsələn: "*Они - ...стали кричать*" "*Аман (пощада)!;*" *бейдахдар* (*знаменщик*); "*Казы-Муллы* qalyadı (*идет*); *качты, качты* (*бежал*)!"; "*Кара полковник* (*то есть черный*)"; "*чан-чан* (*то есть марш, марш*)!"; "*под предложом шариата, то есть толкование курана...*"; "*Где же Шайтан-кйунприси, чертов мост...*"; Yuqyur, yuqyur (*бегом*)!" (II cild, səh. 12, 41, 206).

4. Ədib əsərlərini rus dilində yazsa da, onların mündəricəsinə uyğun olaraq yerli koloriti gözləyir, bəzən də rus sözlərinin Azərbaycan dili qarşılığını göstərir. Məsələn, "*Табасарские беки ... избрали себе в главу, то есть в кадии Исан бейя; цар-*

ские pistols (надишах те-пенжиси)"; "безделитса, пуч зат"; "И ты получил уже плату и подарочки, бир дон-ных, бир муштуллух... (II cild, səh. 46-60, 210, 199).

Bestujev-Marlinskinin Azər-baycan həyatı ilə bağlı əsərlərində diqqəti cəlb edən bir cəhət də türk mənşəli sözlər əsasında rus sözlərinin yaradılmasıdır. Məsələn, *Духан-духанишк* (dükan-dükançı), *тав-тавлинтсы* (dağ-dağlılar) və s.

Bestujev-Marlinski Qafqaz mövzusunda yazan müasirlərindən fərqli olaraq, əsərlərində rus oxucusuna məlum olmayan *мензил* (mənzil), *магал* (mahal), *томан* (tümen), *юзбашы*, *пир*, *назир*, *нукер*, (nökər), *сардар* (sərdar) və s. sözlər işlətməmiş, rus dilində *Самур*, *Лезгиya*, *Şемаха* yer adlarının, haqlı olaraq, yerli dildəkinə uyğun *Самбур*, *Лезгистан*, *Шамаха* şəklində yazılmasını tövsiyə etmişdi.

B.Marlinskinin Azərbaycan həyatından bəhs edən əsərlərində obrazlara Azərbaycan şəxs adlarının verilməsi təbiidir. Lakin burada əsas maraqlı cəhət bu obrazların N.Gəncəvinin qəhrəmanlarına bənzədilməsidir. Məsələn, "Molla Nur" povestində *Лейла* (Leyli) adı dəfələrlə çəkilərsə də, o burada obraz adı deyil, əsərin qəhrəmanı İskəndər bəyin öz məşuqəsi Kiçkənəyə müraciətlə sevgili mənasında işlətdiyi obrazlı ifadədir (II cild, səh.342) Yaxud, yenə həmin əsərdə: "Mən (yəni - müəllif - R.N.) başımı qaldırdım: qarşımda mənim İskəndər bəyimin adaşı dayanmışdı..." - sözləri ilə İskəndər bəyin adaşı dedikdə N.Gəncəvinin məşhur qəhrəma-

nı (İskəndər) nəzərdə tutulur (II cild, səh. 336).

"Molla Nur" povestində N.Gəncəvidən verilən belə bir epigrafi da B.Marlinskinin böyük şairimizə marağının təsadüfi olmadığını göstərir: "Emryum-boşa qitqi, yarı, sen syus" (II cild, səh.331). Müəllif bu epigrafin rus dilinə tərcüməsini verməklə yanaşı, onun bir mahnıdan götürüldüyünü qeyd edir. Həmin misra Azərbaycan şairi M.Dilbazinin tərcüməsində də, demək olar ki, B.Marlinskidə olduğu kimi səslənmişdir: Sənsiz... Ömrüm boşa yetdi, yar! (N.Gəncəvi. Qəzəllər, Bakı, 1973, səh. 33).

Türk mənşəli sözlər B.Marlinskinin yaradıcılığına o qədər dərindən daxil olmuşdur ki, onun Qafqaz mövzusunda yazılmayan əsərlərində də bunlara təsadüf edilir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, ədibin əsərlərindəki türk mənşəli sözlərin heç də hamısı yaşadığı əsrdə rus ədəbi dilində sabitləşməmişdir. B.Marlinskidə olan *бек*, *гурия*, (hüri), *заяр* (kafir), *кади* (qazı), *мулла*, *надишах*, *палас* (palaz), *наша*, *сардар*, *селям*, *ферман*, *шариат* kimi sözlər həmin əsrin II yarısında V.İ.Dalın izahlı lüğətində (*Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка, СПб.1880*) əks olunmamış, sonralar nəşr edilən lüğətlərə isə (*Толковый словарь русского языка, М., 1935; Словарь русского языка, М., 1985-1988*) düşmüşdür. Elə bu faktın özü türk mənşəli sözlərin, eləcə də Azərbaycan sözlərinin rus dilində yayılması və öyrənilməsində Bestujev-Marlinskinin əvəzsiz xidmətini göstərir.

İMLA MƏTNLƏRİ*

V sinif üçün UŞAQLARIN SEVİNCİ

Tarix müəlliminin evi kəndin kənarında alçaq tərənin üstündə idi. Evin ağ divarları, qırmızı kirəmidli damı və kəndə tərəf açılan iri pəncərəsi hər tərəfdən aydın görünürdü. Pəncərə iki aya yaxın idi ki, bağlı idi. Müəllim yay tətlini kənddə keçirirdi. Onun əkmış olduğu günəbaxanlar isə adam boyu qalxaraq həyətin alçaq barısından boylanırdı.

Uşaqlar hər gün tərənin üstündəki tənha evə nəzər salır, onun pəncərəsini bağlı görür-dülər. Tarix müəllimi hələ də tətildən qayıtmamışdı. Dərslərin başlanmasına isə az qalırdı.

Nəhayət, bir gün uşaqlar pəncərənin açıldığını gördülər. Çox sevindilər. Uşaqlar iki ay idi ki, sevimli müəllimlərindən ayrılmışdılar.

Axşamüstü uşaqlar bir yerə toplaşmışdılar. Sonra müəllimlərinin görüşünə yollandılar. (102 söz)

Qılman Musayevdən.

Əlavə tapşırıq. I variant 1. Mətnin birinci abzasındakı birinci cümlədə yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olan sözlərin altından xətt çəkin. 2. Kirəmidli sözünü quruluşuna görə təhlil edin.

II variant 1. Mətnin birinci abzasındakı sonuncu cümlədə yazılışı ilə tələffüzü arasında fərq olan sözlərin altından xətt çəkin. 2. Sonuncu cümlədəki isimlərin altından xətt çəkin.

VI sinif üçün BİR HADİSƏ

Sentyabrın isti gün idi. Alaçıqın içində uzanmışdıq. Həyətdəki toyuq birdən-birə acıqlı səslə qaqqıldadı.

* Əvvəli jurnalımızın 2001-ci il 2-ci sayında

Bu zaman bir quş ildırım sürətilə şığıyıb alaçıqdakı yükün altına soxuldu. Hamımız alaçıqdan kənara çıxdıq. Böyük bir quş iri qanadlarını açaraq alaçıqın üzərində dövrə vurur, iti baxışlarla bizi süzürdü.

Anam qızılquşu tanıdı. Sonra cücələri qorumaq üçün əlinə böyük bir ağac alıb onu qovlamağa çalışdı.

Biz alaçıqğa girən quşu axtarmağa başladıq. Bizdən əvvəl qardaşım yükün altında bir bucağa sığınmış quşu qaldırdı. Bu, kəklik idi.

Hamımız alaçıqdan çıxdıq. Qızılquş uçub getmişdi. Kəklik də kiçik gözlərini göyə dikərək baxır, düşməninin getmiş olduğunu bilmək istəyirdi.

Qardaşım quşu birdən-birə havaya atdı. Kəklik onun əlindən ox kimi çıxdı, meşənin ağacları arasında yox oldu. (111 söz)

Süleyman Sani
Axundovdan.

VII sinif üçün SÖZ DEMƏK QAYDALARI HAQQINDA

Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımcıq kəsməməli. Deyilənləri bilirsə, bunu üzə vurmamalı, danışanın fikrini tamamlamağa imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməlidir.

Böyükklərlə danışarkən kinayə işlətməməlidir. Nə bərkdən, nə də yavaşdan danışmalıdır. Mülayim səsle sözünü deməlidir. Çətin və qəliz məsələləri aydın misallarla izah etməyə çalışmalı, qısa və yığcam danışmalıdır. Yad kəlmələri işlətməməli, qondarma ifadələrdən istifadə etməməli, deyilənləri axıra qədər dinləməli və sonra cavab verməlidir.

Şux və zərif ifadələrdən qaçma-

malı, yüksək əhvali-ruhiyyə yaradan gözəl sözlərdən istifadə etməli, nalayiq sözləri işlətməməlidir.

Danışiq vaxtı həddən artıq əl-qolunu işə salmamalı, qaş-gözünü oynatmamalıdır.

Avam, divanə və sərxoş adamların söhbətindən bacardıqca uzaq gözməli, başa düşməyən adama incə və üstüörtülü söz deməməli, danışiqda nəzakətli olmalı, heç kəsin işini, sözünü, hərəkətini başqasına çatdırmamalı, qorxulu şeylər yaymamalıdır.

Qeybət, böhtan, iftira və yalancılıqdan çəkinməli, heç vaxt belə işlərə yol verməməlidir. Ümumiyyətlə, az danışmalı, çox eşitməlidir. (138 söz)

Xacə Nəsirəddin Tusidən.

Əlavə tapşırıq. I variant. 1. Birinci cümlədəki ismi birləşmənin altından xətt çəkin. 2. Sonuncu cümləni sintaktik təhlil edin.

II variant. 1. Birinci abzasın sonuncu cümləsindəki feli birləşmənin altından xətt çəkin. 2. Sonuncu abzasın birinci cümləsini sintaktik təhlil edin.

VIII sinif üçün İNSAN

Allahın kainatda yaratdığı varlıqlar içərisində ən üstün olanı insandır. Onlar xoş xasiyyətlərinə görə müxtəlif olurlar.

İnsanların düşüncələri və inamları da müxtəlifdir. O, pis duyğulardan uzaq olduqda insandır. Qəlbən pis duyğuların təzyiqi altında olan şəxslər zahirən insan kimi görünsələr də, adamı düşünməyə məcbur edirlər. Belə düşüncələrdə pisliklərin, bədxahlıqların səbəbləri axtarılmalı olur.

Tərbiyənin bədənə aid olan qismini hər kəs bilir, amma fikri və hissi tərbiyəni də anlamaq, ona nail olmaq lazımdır.

İnsan yüksək duyğularla silahlanmış, fəzilətə, istedadla, ədəbiyyata məftun olan bir varlıqdır. Ən səfil

görünən bir insanın ruhunda dahi ədəbiyyat düşüncəsi vardır. Ən sadə bir insanın daxilində gözəllik eşqi və fəzilət hissindən meydana gələn göy qurşağı kimi aləm mövcuddur. Bu aləmin zənginliyi artdıqca insan böyükləşir. Özünün varlığını əməllərində, yerinə yetirdiyi işlərdə ifadə edir.

Hər bir insanın ilk vəzifəsi özünü kəşf edib tapmağı və nəticədə dönüb Rəbbinə yönəlməsidir. Üzünü yaradanına tutub öz mahiyyətini dərk etməsidir. (143 söz)

Yəhya Kərimovdan.

IX sinif üçün MƏMMƏD SƏİD ORDUBADİ İLƏ GÖRÜŞ

Nəcəf bəy Vəzirovla ilk dəfə harada, nə zaman tanış olduğumu xatırlamıram. Lakin onu bilirəm ki, rus və qərb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olan bu mədəni yazıçı o zamankı Azərbaycanın ictimai həyatını bir güzgü kimi əks etdirən pyeslər yazdı.

Nəcəf bəy təbiət aşiqi idi. Təbiəti onun qədər sevən az adam tanıyıram. Hər gün yerindən qalxan kimi saatlarla tarlalarda, çəmənlərdə və bağlarda gəzmək adəti idi.

Nəcəf bəy Vəzirovla son dəfə Məmməd Səid Ordubadi "Kommunist" qəzetində işlədiyi vaxt görüşdüm. Bir dəfə yenə Ordubadının kabinetinə daxil olduğum zaman Nəcəf bəy Vəzirovla Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi orada oturub danışan gördüm. Söhbət əsnasında Məmməd Səid gülümsəyərək zəngi basdı, katibə içəri girdikdə ciddi bir tərzdə dedi:

- Get arxivin açarını bura gətir!
- Hansı arxivin açarını?
- Arxivin açarını deyirəm, tez ol bura gətir!

Məmməd Səid sözünü qurtarmamışdı ki, Nəcəf bəy oturanları əli ilə göstərərək bərkəndə gülə-gülə dedi:

- Bunların hamısı arxiv malıdır.

Məmməd Səid bizi arxivə qoymaq istəyir.

Nəcəf bəy Məmməd Səidin zərafətini hamımızdan əvvəl başa düşmüşdü. (161 söz)

Abdulla Şaiqdən.

X sinif üçün OĞUL DAĞI

Cəfəkeş ananın heç ağlına belə gəlməzdi ki, balası ilə cəbhə yoldaşı, səngər dostu olacaq. Bu dostluğun ömrü o qədər də uzun çəkməyəcək.

1992-ci il oktyabrın 11-də ana və oğlu "N" hərbi hissəsi kəşfiyyat bölüyünün tərkibində Qubadlıya yola düşdülər. Briqada komandiri Eldar Ağayevin göstərişi ilə kəşfiyyat qrupu Türklər kəndi ətrafındakı yüksəklikdə işləməli idi. Nurcahanın və Elxanın da daxil olduğu kəşfiyyat dəstəsi dağa çıxdı. Oktyabrın 13-dən 15-dək üç gün müddətində düşmən tərəfin böyük mövqeləri, qüvvələri barədə məlumatla geri döndü. 16-sı səhər tezdən kəşfiyyat qrupu yenidən yüksəklikə qalxmaq üçün hazırlaşdı. Elxanın da daxil olduğu dəstə plana əsasən düşmən mövqeyinin arxasına keçməli, qəfil zərbələrlə çaşbaşıq yaratmalı idi.

Onlar sanitariya məşinəsinə minib dağa tərəf getdilər. Az sonra ermənilər qranatamyotla onları nişan aldılar. Kəşfiyyata yollanan ikinci dəstə özünü hadisə yerinə çatdıranda dəhşətli mənzərə ilə qarşılaşdı. Tanınmaz vəziyyətdə olan cəsədlər pərpəren düşmüşdü. Elxan başına dəyən ağır zərbədən həlak olmuşdu. Qəlpə başın arxasından keçib gözünü çıxarmışdı. İlahi! ...Ana üçün bundan da ağır mənzərə ola bilərdimi? Nurcahan donub qalmış, sanki daşa dönmüşdü. Ürəyinin başı göynəsə də, ağlaya bilmirdi. Axı o özü dəfələrlə balasını ən çətin səngərlərə səsələr, "heç bir şəhid oğuldan artıq deyilsən" -deyərdi. İndi isə onun öz oğul balası torpaqlarımız uğrunda şəhid olmuşdu. (197 söz)

Zemfira Məhərrəmidən.

XI sinif üçün

"GÜLÜSTAN" KİTABI

Qafqazda Hacı Nəsir adlı bir tacir yaşayırdı. Onun Həlimə adlı bir arvadı vardı. Bu arvadın övladsızlıqdan başqa bir qəm-qüssəsi yox idi. Bir gün bunların bir oğlu oldu. Hacı Nəsir həmin gün şadlıq edib, şəhərin fəqir-füqərasına pul və xörək payladı. Oğlanın adını Nurəddin qoydular.

Bir dəfə Hacı Nəsir oğlu üçün kibrit qutusu irilikdə bir "Gülüstan" kitabı gətirmişdi. Həlimə bu kiçik kitabı haradan aldığı soruşduqda Hacı Nəsir cavab verdi:

- Bir gün bazardan mənzilimə qayıdırdım. Bir nəfəri körpü üstündə ağlayan gördüm. Mən dayanıb ondan ağlamağının səbəbini soruşdum.

Kişi dedi:

- Mən bir kasıb adamam. Əslim iranlıdır. Üç yüz manat pul düzəldib buraya gəldim ki, mal alıb aparam. Bir saat əvvəl həmin pulun hamısını cibimdən çıxarıblar. Ona görə də ağlayıram. İndi bu vəziyyətdə ailəmin, uşaqlarımın yanına necə gedəcəm?

Bu kişinin halına ürəyim yandı və cibimdən üç yüz manat çıxarıb dedim:

- Kişi, al bu sənin üç yüz manat pulun. Qazanıb sonra pulumu qaytararsan. İndi isə balaca Nurəddinə dua et.

Kişi əlimdən öpüb adımı və dükanı soruşdu. Sonra da sevinə-sevinə getdi. Axşam dükanda oturduğum vaxt həmin kişi içəri daxil olub "Gülüstan" kitabını mənə uzatdı və dedi:

- Qoy mən tərəfdən sevgili övladınız Nurəddinə Sədinin "Gülüstan" kitabı yadigar olsun.

Həlimə kitabı ipək parçaya tikib Nurəddinin boynundan asdı və dedi:

- Oğlum böyüyəndə bu kitabı oxuyar. (207 söz)

Süleyman Sani Axundovdan.

Tərtib edən:
Ənvər ABBASOV,
pedaqoji elmlər namizədi.

"QABAQCIL TƏCRÜBƏ - GƏLƏCƏYƏ APARAN YOL"

Paytaxtımızın çoxsaylı nəşriyyatlarının bu ilin ortalarında çapdan buraxdığı saysız-hesabsız kitablardan biri diqqəti çəkir. Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidən hazırlanma İnstitutunun metodisti, filologiya elmləri namizədi **Aydın PAŞAYEVİN** "Hüquq ədəbiyyatı" nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış "Qabaqcıl təcrübə - gələcəyə aparan yol" adlı bu kitabında ömrünü gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr etmiş şərəfli peşə sahiblərinin - Bakının ümumtəhsil məktəblərində çalışan Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin həyat və fəaliyyətindən, təlim üsullarından bəhs edən oçerkləri, publisistik məqalələri toplanmışdır. Pedaqoji elmlər doktoru, professor **Əjdər Ağayevin** rəyi, pedaqoji elmlər namizədi **Akif Məmmədovun** redaktorluğu ilə çıxan bu topluda gənc müəllim və tədqiqatçılara örnək olası dilçi alimlərin, məktəb direktoru və direktor müavinlərinin təcrübələrinə, təşkilatçılıq bacarıqlarına toxunulsa da, başlıca diqqət, əsas yer müəllimlərin qabaqcıl təlim üsullarına, coşqun məktəb həyatında onların fəaliyyətlərinə, təhsil islahatı yollarında qazandıqları uğurlara verilmişdir.

Kitabın müəllifi haqqında bir neçə söz. A. Paşayev 1939-cu ildə anadan olmuşdur. 1967-ci ildə APİ-nin filologiya fakültəsini bitirmişdir. On iki il fəhləlik etdikdən sonra pedaqoji sahədə fəaliyyətə başlamışdır. 1983-cü ildə "Baş müəllim", dörd il sonra isə "Metodist müəllim" adlarını almışdır. Respublika Pedaqoji Cəmiyyəti-

nin müxtəlif mövzularda keçirdiyi müsabiqələrin 2 dəfə (I və II yerlər) qalibi olmuşdur. 1987-ci ildə "Azərbaycan dilində ləqəblər" mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən A.Paşayev 9 kitabın, 90-a yaxın elmi metodik əsərin müəllifi, həm də "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı"nın (1999) müəlliflərindən biridir.

Ümumtəhsil məktəblərində pedaqoji prosese, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikasına yaxından bələd olan və dövrü mətbuatda tez-tez çıxış edən müəllif, sözü gedən kitabına pedaqoji sahədə işlədiyi illər ərzində şəxsən tanıdığı, dəfələrlə "açıq dərslər"ində bilavasitə iştirak etdiyi, iş üsullarını bir metodist-alim kimi izlədiyi və qabaqcıl təcrübəsi ümumiləşdirilib yayılmağa layiq olan Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri haqqında qələmə aldığı 22 oçerk daxil etmişdir. Müəllim ömrünü həyat dənizində üzən yelkənsiz insan qayıqlarına səadət və xoşbəxtlik yolunu göstərən mayaka bənzədən müəllif ön söz yerində verdiyi "Savadlı və təcrübəli müəllimlər mənəvi sərvətimizdir" sərlövhəli məqaləsində yazır: "O müəllimlər xoşbəxtlikdir ki, öz şagirdlərinin qəlbində xoş duyğularla xatırlanırlar, onların gözü ilə dünyaya baxır. Şagirdlərin uğuru ilə uşaq kimi sevinən, mənalı ömrünü onların həyat yoluna səpələyən, bu yolda saç ağardan, bu qayda ilə gənclikdən müdriklik - ahilliyə qədər uzun bir tarixi yol keçən mehriban və zəhmət-

keş müəllimlər, doğrudan da ən xoşbəxt insanlardır". Yasamal rayonunun müəllimləri Sara Zeyniyeva, Xuraman Əliyeva, Nəsimi rayonundan Zümrüd Qurbanova, Ağabacı Mirzəyeva, Qismət Hüseynova, Binəqədi rayonundan Svetlana Kərimova, Maisə Ağayeva, Xətai rayonundan Nəzərə Məmmədova, Suraxanı rayonundan Zöhrəxanım Nəsirzadə, Səbail rayonundan Afət Əhmədova, Qaradağ rayonundan Əməkdar müəllim Nuriyyə Ağayeva, Nərimanov rayonundan Gülcəhan Məmmədova, Natiqə Rüstəmovaya, Xımalı Cəfərova, Sabunçu rayonundan Vaqif Əliyev və neçə-neçə belə xoşbəxt və layiqli müəllimlərimiz kitabdakı oçerklərin qəhrəmanlarıdır.

Son illərdə Azərbaycanın təhsil sisteminin daha da təkmilləşdirilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən islahatlara uyğun olaraq Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimləri yeni təlim metodlarından geniş istifadə edirlər. Kitabda interaktiv, integrativ və s. kimi yeni metodlardan istifadə edərək açıq dərslər təşkil edən müəllimlərin təcrübəsi haqqında zəngin nümunələr verilmişdir.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, müəllif qəhrəmanlarının təkcə məktəb həyatını - müəllimlik fəaliyyətini qələmə almaqla kifayətlənməmiş, onların bir ziyalı kimi

cəmiyyətdə tutduqları mövqedən, bir valideyn kimi ailə qayğılarından da söhbət açmışdır. Kitabda toplanmış oçerk və məqalələrin istər yazı stili, istərsə də sərlövhələri bir birini təkrarlamır, orijinallığı ilə fərqlənir. Onların hər birinə uyğun süjet qurulmuş, yeri gəldikcə dilçilik terminlərindən, publisistikanın geniş imkanlarından ustalıqla istifadə edilmişdir. Kitab yaşı, xarakteri, iş üsulu müxtəlif olan və müxtəlif şəraitdə çalışan müəllimlərdən bəhs etsə də, onun qayəsi birdir: məktəb müəlliminin həyatı, şagirdlər isə mənəvi dünyasıdır.

Ömrünün 35 ilini Bakının müxtəlif ümumtəhsil məktəblərində gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə həsr edən, imzası respublikanın pedaqoji cəmiyyətinə yaxşı tanış olan, jurnalımızın daimi oxucusu və müəllifi Aydın Paşayev bir pedaqoq, metodist və alim kimi bu gün də təhsil islahatının gedişi, bu mühüm dövlət əhəmiyyətli tədbirin respublikamızın təhsil ocaqlarında necə həyata keçirilməsi ilə ciddi maraqlanırlar. İnanırıq ki, ağır zəhmətin, yuxusuz gecələrin, məhsulu olan "Qabaqcıl təcrübə - gələcəyə aparan yol" müəllifin sonuncu kitabı olmayacaq, onun yeni, daha sanballı əsərlərinə işiqli yol açacaqdır.

V. HƏMİDOĞLU

"M.FÜZULİ VƏ İ.NƏSİMİNİN TƏDRİSİ"

"Ağrıdağ" nəşriyyatı tanınmış metodist alim Bilal MURADOVUN "M.Füzuli və İ.Nəsiminin tədrisi" adlı monoqrafiyasını bu günlərdə çap edərək oxuculara çatdırmışdır.

Kitabda hər iki sənətkarın məktəbdə öyrədilməsi tarixi üzərində dayanılmış, yaradıcılıqlarının hərtərəfli mənimsənilməsi problemi ətraflı araşdırılmışdır.

Dərsləklərə və ümumiyyətlə elmi ədəbiyyata tənqidi münasibət bildirən müəllif bir sıra ziddiyyətli, mübahisəli mətləblərə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır.

Kitabdan filoloqlar, metodistlər, orta məktəb müəllimləri, tələbələr faydalana bilərlər.

«AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ»
JURNALININ 2001-Cİ İL 1-3-CÜ SAYLARINDA
DƏRC OLUNMUŞ MATERİALLAR

	№	səh.
- Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında Azərbaycan respublikası prezidentinin fərmanı.	3	2

RƏSMİ ŞÖBƏ

- «Azərbaycan dili milli mədəniyyətimiz, milli mənlüyimizdir» mövzusunda respublika inşa müsabiqəsinin nəticələri haqqında.....	1	2
---	---	---

- «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan respublikası prezidentinin 2001-ci il 18 iyun tarixli 506 sayılı fərmanının, eləcə də Nazirlər Kabinetinin həmin fərmanla əlaqədar 25 iyun 2001-ci il tarixli 113 sayılı sərəncamının icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Təhsil naziri M.Mərdanovun əmri.....	3	7
--	---	---

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MÜSTƏQİLLİYİNİN 10 İLLİYİ N.Cəfərov, Y.Seyidov - Azərbaycan dövlət dili milli sərvətimizdir.....	2	3
---	---	---

TƏHSİL NAZİRLİYİNDƏ KEÇİRİLƏN SEMİNARDAN
QEYDLƏR

- Dərslik və proqramlar yenidən hazırlanmalıdır.	2	9
---	---	---

PREZİDENT FƏRMANININ İŞİĞİNDƏ

A.Axundov - Dilimizə dövlət qayğısı.	3	9
N.Nəcəfov - Dilimizin tədrisi daim diqqət mərkəzində olmalıdır....	3	13

TƏHSİL İSLAHATI HƏYATA KEÇİRİLİR: METODİKA VƏ İŞ
TƏCRÜBƏSİ

İ.Nəbiyeva - Dilin müxtəlif səviyyələrində obrazlılığın əsas göstəricilərinin öyrədilməsi.....	1	6
V.Qurbanov - Nitq mədəniyyəti didaktik vərdislərdən başlayır....	1	11
İ. Alverdiyev - Gənclərin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi.....	1	14
Ş.Səfərova - Test tapşırıqları üzərində işləyərkən.....	1	17
R.Sadıqova - Elmi üslubun tədrisi barədə.....	1	21
Y.Babayev - Xətənin «Dəhnamə» poemasının öyrədilməsi yolları.	1	24
A.Məmmədov - Bir dərstdən öyrəndiklərimiz.....	1	28
B.Həsənlı - Ədəbiyyat dərslərində testlərdən istifadə.....	2	17
B.Muradov - Füzulinin «Leyli və Məcnun» əsərinin tədrisi.....	2	23
R.Novruzov - Azərbaycan dilində sinonim şəkilçilər və onların tədrisi haqqında.....	2	28
M.Abdullayev - Qeyri-məhsuldar şəkilçilərin öyrədilməsi yolları..	2	34
M.Həsənova - S.Vurğunun «Dörd söz» şeirinin tədrisində şagirdlərdə təhlil etmə, nəticə çıxarma və ümumiləşdirmə vərdislərinin formalaşdırılması.....	2	38
S.Əhmədli - Sinonimlərin tədrisində müstəqil işi necə təşkil edirəm.....	2	42

	№	səh.
T.Xəlilova - Şagirdlərin fəallığına necə nail oluram.....	2	45
S.Hüseynoğlu - Məktəb ədəbiyyat kursu: dünən, bu gün, sabah....	3	19
İ.Orucəli - Nəsimi yaradıcılığı tədrisinin bəzi məsələləri.....	3	24
Ş.Mikayılov - Təhsil islahatı və ədəbiyyatımızın tədrisi.....	3	28
A.Paşayev - Qoşmaların tədrisi haqqında.....	3	32
H.Abdullayeva - V sinifdə təlimin məzmunu probleminə dair.....	3	37
S.Əhmədli - Səhvlər üzərində işin təşkili.....	3	43
A.Məmmədov, B.Abbaslı - Bir dərslin uğuru.....	3	45
İ.Nəbiyeva - Sintaktik əlaqələrin öyrədilməsinə dair.....	3	48

NƏZƏRİ MƏSƏLƏLƏR

Y.Seyidov - M.F.Axundovun pyeslərində remarkalar.....	3	55
---	---	----

DƏRSLİK MÜƏLLİFİNİN MÜLAHİZƏLƏRİ

B.Əhmədov - «Fel» bəhsinin tədrisinə dair.....	1	36
--	---	----

SİNİFDƏNXARİC İŞ

İmrani G. - Novruz təranələri.....	1	46
Ə.Bədəlova - Ədəbi bayramlar.....	1	54

SORUŞUN, CAVAB VERƏK

A.Məmmədov - Suallara cavab.....	1	33
----------------------------------	---	----

BİZİM İŞ YOLDAŞLARIMIZ

A.Paşayev - «Şagirdlər mədəni dünyamdır».....	2	49
---	---	----

ABDULLA ŞAİQ - 120

X.Məmmədov - Beşikdən qəbrə qədər.....	2	62
--	---	----

BİZİM POÇTUMUZDAN

Məktublar, rəylər, mülahizələr.....	3	57
-------------------------------------	---	----

«İBTİDAİ MƏKTƏB VƏ MƏKTƏBƏQƏDƏR TƏRBIYƏ»
MƏCMUƏSİ-30

Y.Kərimov - Təhsil sisteminin bünövrəsinə xidmət edən məcmuə..	2	58
--	---	----

MƏSLƏHƏT

- Orta ümumtəhsil məktəblərinin V-VI, X-XI siniflərində seçmə fənn kimi ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması.....	1	56
- Orta ümumtəhsil məktəblərinin VII siniflərində seçmə fənn kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatdan proqram materiallarının təxmini planlaşdırılması.....	3	62

YENİ NƏŞRLƏR

A.Bəkirova - «Ədəbiyyat nəzəriyyəsi».....	1	68
Ə.Quliyev - Türkologiyaya dair dəyərli töhfə.....	3	69

SİZİN ARZUNUZLA

Ə.Abbasov - İmla mətnləri.....	2	66
--------------------------------	---	----

Bu sayımızda:

Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. 2

Prezident fərmanının işığında

A.Məmmədov - APU-nun filologiya fakültəsinin dekani, professor H.Balıyevlə müsahibə. 4

Təhsil islahatı həyata keçirilir: metodika

B.Abbasov, E.İbrahimli - Pilot məktəbləri: proqramlar, şərtlər... 9

A.Hacıyev - Klassik ədəbiyyatın tədrisində dil tarixi elementlərindən istifadə. 15

S.Qocayev - Ekran vasitələrindən istifadə səmərəlidir. 21

K.Camallı - H.Cavid ana dili və onun tədrisi haqqında. 24

E.Maqsudov - Azərbaycan dilində söz-şəkilçilər...27

Təhsil islahatı həyata keçirilir: iş təcrübəsi

T.Mikayılova - Şagird düşünməlidir...30

R.Cumanova - Satirik portret və obrazın öyrədilməsində onun rolu. 34

N.Abdulov - "Aygün" poemasının dili üzərində iş...38

Q.Sultanova - Ədəbiyyat dərslərində fəal təlim metodlarından istifadə təcrübəsindən...42

Rəylər, mülahizələr

V.Bayramov, S.Ağalarova - Azərbaycan dili dərslikləri təkmilləşməlidir...45

Sinifdənxaric iş

Ş.Məmmədov - Təbiət vurğunu, gözəllik aşiqi. 48

Unutsaq - unudularıq

Ş.Mikayılov - Xeyirxah insan, gözəl müəllim. 52

Nəsirəddin Tusi - 800

H.B. Aslanov - Sənətlərin şərəflisi. 56

Görkəmli şəxsiyyətlər dilimiz haqqında

R.Novruzov - A.Bestujev-Marlinski və Azərbaycan dili. 60

Sizin arzunuzla

Ə.Abbasov - İmla mətnləri. 65

Yeni nəşrlər

V. Həmidoğlu - "Qabaqcıl təcrübə - gələcəyə aparan yol". 68

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalının 2001-ci il 1-3-cü saylarında dərc olunmuş materiallar. 70

Baş redaktor:

B.N. YUNUSOV

Redaksiya heyəti:

A.A. ABDULLAYEV

Ə.M. ABBASOV

N.Q. CƏFƏROV

B.A. ƏHMƏDOV

T.İ. HACIYEV

N.M. XUDİYEV

Q.Ş. KAZIMOV

Ə.Q. QULIYEV

X.Q. MƏMMƏDOV

Ş.A. MİKAYILOV

B.Ə. NƏBİYEV

Y.M. SEYİDOV

Məsul katib:

V.H. ALKƏRƏMOV

Şöbə redaktoru:

A.G. MƏMMƏDOV

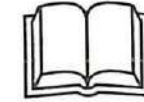
Ünvanımız:

Bakı 10, Dilarə Əliyeva küçəsi 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608. Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şərti çap vərəqi 6,3. Sifariş 4533. Tiraj 1350. Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 190. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kompüterində yığılıb səhifələnmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma yolu ilə (Abunə üçün 5000 manat)

HÖRMƏTLİ OXUCULAR!

"AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ"
JURNALI HƏR ZAMAN SİZİN HƏMSÖHBƏTİNİZ,
MƏSLƏHƏTÇİNİZ OLA BİLƏR.

JURNALA ABUNƏ YAZILMAĞA TƏLƏSİN!

Jurnalın ildə 4 nömrəsi çıxır.

Jurnalın illik abunə qiyməti 20 min manat,
yarımilliyi isə 10 min manatdır.

İndeksimiz belədir: 1012

